ISSN 2278-3199

Volume - 08, Issue - 02, July - December, 2019

A Half Yearly Peer Reviewed Multidisciplinary
National Research Journal of Social Sciences & Humanities...

National Journal on ...

SOCIAL ISSUES AND PROBLEMS

Gondia Education Society's

SETH NARSINGDAS MOR ARTS, COMMERCE & SMT. GODAVARI DEVI SARAF SCIENCE COLLEGE

TUMSAR, DIST. BHANDARA - 441912.

Volume – 08, Issue – 02, July - December, 2019/ ISSN 2278-3199

A Half Yearly Peer Reviewed Multidisciplinary National Research Journal of Social Sciences & Humanities....

'Social Issues and Problems'

- CONTENTS –

Sr. No.	Title of Paper	Author Name	Page No.
1.	Effect of Environmental Incitement on Learning..	Siddharth Nisargandha	...1
2.	Menstrual Hygiene: Need of an Hour. (Re- view article)	Dr. Sheetal Juneja	...5
3.	Television and Social Capital in Rural Marathwada	Dr. S. K. Rathod	...8
4.	Indian Agriculture: Challenges and Priority....	Dr. Jyoti Selukar	...12
5.	The unresolved agony of rape victims....	Dr. Rajshri Gajghate,	...15
6.	Impact of globalization on tribal in India	Kedarsingh Rotele	...17
7.	वैनगंगा प्रवाह बेसिन: आकारमितीय विश्लेषन	डॉ. ए. एस. बावनकर	...19
8.	भारतातील दलितांच्या विरोधी मानवी हक्कांचे उल्लंघन	डॉ. अरूण पौडमल	...22
9.	आधुनिक भारतातील समाजशास्त्राचा विकास	डॉ. नारायण तु. कांबळे	..27
10.	महाराष्ट्र मानव विकास मिशनचा शिक्षण विषयक परिणाम	प्रा. नवगणकर डॉ.मलवाडे	...30
11.	पर्यावरण संरक्षण जाणिव जागृती एक अभ्यास....	डॉ. जयश्री महाजन	...35
12.	महिलांचे राजकीय सक्षमिकरण आणि संविधानिक प्रतिनिधीत्व	डॉ. दीपक पवार	...38
13.	पुरुषप्रधान समाज व्यवस्था आणि स्त्रियांचा सामाजिक दर्जा	डॉ.सतीश ससाणे	...41
14.	बौद्ध धम्म आणि मानवी कल्याण	प्रा. डॉ. शंकर बागडे	...43
15.	विस्थापन आणि विकासाची प्रक्रिया	डॉ. नलिनी आय. बोरकर	...45
16.	भारतातील भटक्या–विमुक्त जमातीं संदर्भातील आयोग, समित्या....	प्रा. विनायक लष्कर	...48
17.	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या सामाजिक विचारांची प्रासंगिकता	डॉ. एस. जे. इंगळे	...52
18.	व्यक्तिमत्व विकासावर योगाचा परिणाम: एक अभ्यास	प्रा. वसंत निनावे	...57
19.	ग्रामस्वच्छतेच्या शासकीय योजना	डॉ. राजेंद्र कांबळे	...59
20.	मराठवाड्यातील कुपोषित बालकांचा अभ्यास	डॉ. अन्सारी एस. जी	...61
21.	भ्रुणहत्या : कारणे व उपाययोजना	डॉ. विलास घोडे	...63
22.	महाराष्ट्रातील महाविकास आघाडीचे सरकार	डॉ. नारायण बालपांडे	...66
23.	घनकचरा व घनकचऱ्याचे व्यवस्थापन	डॉ. अल्का दुधबुरे	...68
24.	जागतिकीकरणाचा भारतीय युवकांच्या जीवनशैलीवर झालेला प्रभाव	प्रा. विनोद शेंडे	...70
25.	आधुनिक काळ आणि बुध्द धम्म	डॉ. राहुल भगत	...73
26.	खाजगीकरण एफडीआय आणि आरक्षण	डॉ. प्रदिप गजभिय	...76
27.	कृषि पर्यटन आणि ग्रामीण विकास	प्रा. सतिश जाधव	...78
28.	क्रिप्स मिशन/आयोगाचे परिक्षण	डॉ. प्रमिला भोयर	...81
29.	भारतातील आदिवासी समाज आणि कुमारीमातांची समस्या	डॉ. श्रीराम खाडे	...85

Self Atteste

Volume - 08 - Issue – 02, July - December, 2019 / ISSN 2278-3199

जागतिकीकरणाचा भारतीय युवकांच्या जीवनशैलीवर झालेला प्रभाव

प्रा. विनोद एस. शेंडे, समाजशास्त्र विभाग प्रमुख, एच. बी. टी. आर्टस् अॅण्ड कॉमर्स कॉलेज, नागपूर.

सारांश : एकोणविसाव्या शतकानंतर जागतिकीकरणाला प्रारंभ झाल्यानंतर अविकसनशील देशातील विशेषकरुन भारतीय समाजातील युवकांच्या जीवनशैलीवर सर्वात जास्त परिणाम झाल्याचे आढळून येते. विसाव्या शतकात भारतातील परिस्थितीचा आढावा घेतल्यास बहुसंख्य प्रमाणात तंत्रज्ञानामध्ये बदल झाल्याचे निदर्शनास येते. परंतु युवकांसमोर अनेक आव्हाने निर्माण झाली आहेत. या प्रक्रियेत एक विशिष्ट प्रकारची असमानतेची दरी निर्माण होत आहे. विकसित देशांचा सहभाग जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेत जास्त प्रमाणात असल्यामुळे पाश्चात्य देशाची संस्कृती, व्यवसाय, जीवनशैलीत सकारात्मक आणि नकारात्मक बदल झाल्यामुळे समाजामध्ये संघर्ष निर्माण होत आहे.

भारत हा बहुसांस्कृतिक देश असल्यामुळे जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेत अनेक सांस्कृतिक पैलूमध्ये बदल झाला आहे. जगातील सर्वात जास्त युवक म्हणून भारतामध्ये असून आणि त्याचा विचार भांडवलशाहीच्या दृष्टिकोनातून आपल्या देशाकडे बघितले जाते. आधुनिक काळात नवनवीन तंत्रज्ञानाचा वापर सर्वात जास्त केल्या जात आहे. युवकांनी याचा योग्य उपयोग केल्यास आणि प्रत्यक्ष उत्पादन न करताही आपला विकास साध्य करता येते. भारतातील सचिन व बिन्नी बंसल यांनी फ्लिपकार्ट आणि अमेरिकेतील वॉलमार्ट यांच्यातील व्यवहारातून बाजारमूल्यांमध्ये विक्रमच केला आहे. हा एक संदेश युवकांसमोर दिला आहे. जागतिकीकरणात युवकांच्या एकूणच जीवनशैलीवर बदल होत आहे जसे बोलचाल, पेहराव, केशरचना, संगीत, शिक्षण, विवाहसंस्था, कौटुंबिक पिढ्यांमधील संघर्ष, सांस्कृतिक बाबींवर परिणाम होत आहे. युवकांना सांस्कृतिक जीवन जगतांना परंपरागत मुल्ये टाळणे आणि जागतिकीकरणाच्या माध्यमातून उपसंस्कृती निर्माण होत आहे. संस्कृतीतून उपसंस्कृती निर्माण करीत असतांना विचलनाचे व्यवहार जास्त प्रमाणात आढळून येत आहे.

प्रस्तावना: जगातील मानवी समाजाला एकत्रित आणण्याचे सर्वात महत्त्वाचे कार्य जागतिकीकरणाच्या माध्यमातून केले आहे. जागतिकीकरणाचा भारतीय समाजव्यवस्थेवर जसा चांगला परिणाम झाला आहे, तसाच वाईटही झाल्याचे दिसून येते. भारतीय समाजामधील सांस्कृतिक, आर्थिक, शैक्षणिक, धार्मिक, राजकीय आणि सामाजिक जीवनाच्या पैलूंवर परिणाम घडून आलेला आहे. लक्ष केंद्रित असणाऱ्या संदर्भात स्थानिक, राज्य, राष्ट्र, आंतरराष्ट्रीय आणि सामाजिक सर्व स्तरांवर बदल होत असल्याचे आढळून येत आहे. विशेष करुन तरुण वर्गाच्या जीवनमानावर प्रभावित झालेले आहे. माहिती तंत्रज्ञानाच्या क्रांतीमुळे लोकांच्या जीवनाचा सांस्कृतिक आकृतिबंध बदलत असून अमेरिकेत कपडे, चायनीज अन्न, फ्रेंच व्हिस्की, इंग्लिश पॉप संगीत याबाबीचा मोठ्या प्रमाणात परिणाम होत चालला आहे.

युवक हा प्रत्येक देशाचा नव्हे तर जगाचा नेतृत्व करणारा असून त्यांच्यावर जागतिकीकरणाचा कशाप्रकारचा प्रभाव पडतो हे जाणून घेणे आवश्यक आहे. सामाजिक आणि सांस्कृतिक बदलाचे विश्लेषण करणे, युवकांसमोर कोणती आव्हाने निर्माण झाली आहेत याचा चिकित्सक अध्ययन करणे त्याचप्रमाणे जागतिकीकरणाची निर्मिती कशी झाली आहे त्या संदर्भात विविध विचारवंतांच्या [illegible] संकल्पनाचा आणि परिभाषाचा आढावा घेणे.

जागतिकीकरणाची प्रक्रिया : जागतिकीकरणाची उत्पत्ती आधुनिक काळात विकसित देशांनी सुव्यवस्था, शांतता विकास आणि मानवतावादीचे धोरण स्विकारल्यामुळे निर्माण झाली आहे. हा खरा विचार दुसऱ्या महायुध्दाचा अंत झाल्यानंतर केला गेला आहे. जागतिकीकरण ही अत्यंत जटील आणि मानवी जीवनाच्या विविध पैलूंशी संबंधित असणारी अशी प्रक्रिया आहे. समाजशास्त्रज्ञ अॅन्थनी गिडिन्स (१९९९) यांनी जगातील विविध लोकांमध्ये आणि क्षेत्रामध्ये वाढत असणारी पारस्पारिकता आणि परस्परनिर्भरता म्हणजे जागतिकीकरण होय. ही पारस्पारिकता आर्थिक आणि सामाजिक संबंधातील तसेच स्थळ काळातील अंतर मिटवून टाकते. [illegible] (२००१) यांनी सामाजिक आणि सांस्कृतिक व्यवस्थेवरील भौगोलिक मर्यादा कमी होते आणि लोक अधिक जागरुक होत असतात असे मत त्यांनी मांडले आहे. जागतिकीकरणाच्या परिभाषेवरुन सामाजिक बदलांच्या प्रक्रियेतून समाजातील भेदभाव कमी होऊन तसेच स्थानिक आणि जागतिक स्तरावर एकत्रित झाले आहेत. जागतिकीकरणास भांडवलशाही जगाच्या प्रणालीमध्ये परिवर्तन करण्याची प्रक्रिया म्हणूनही पाहिले जाते. यामुळे जो संरचनात्मक आणि वैचारिक प्रवृत्तीमध्ये बदल होण्यास मदत होते. तसेच संयुक्त राष्ट्रसंघाच्या आर्थिक आणि सामाजिक आयोगाच्या मते, वस्तू, भांडवल, [illegible] आणि श्रम यांचा प्रवाह सुलभ करण्यासाठी राष्ट्रांच्या सीमामधील अडथळे काढून टाकणे अथवा कमी करणे म्हणजे जागतिकीकरण होय. जगाच्या सर्व पैलूंवर आपल्या कल्पना, वस्तू सामाजिक संबंध आणि सर्वात महत्त्वाच्या संघर्षामधील एकाच आणि निरंतर होणाऱ्या परिणामाचा समावेश केला जातो. आर्थिक दृष्टीकोनातून त्यामध्ये विदेशी थेट गुंतवणूक करणे, व्यापार, भांडवलाचा प्रवाह, प्रवास आणि तंत्रज्ञान यांचा प्रचार–प्रसाराच्या माध्यमातून राष्ट्रीय अर्थव्यवस्थेला आंतरराष्ट्रीय अर्थव्यवस्थेसाठी मुक्त केले [illegible]. गीलपीन यांनी प्रभुत्वशाली राष्ट्रांनी विकसनशील राष्ट्रांवर आपली अर्थव्यवस्था आणि संस्कृती लादण्याचा केलेला प्रयत्न म्हणजे जागतिकीकरण होय असे म्हटले आहे. थॉमस एल. [illegible] यांनी जागतिकीकरणाला तीन कालखंडात विभाजन केले आहे. त्यांनी १४९२ ते १८०० या कालावधीत विभिन्न देशाचा जागतिकीकरणात अंतर्भाव करणे, सन १८०० ते २००० दशकात वेगवेगळ्या प्रकारच्या उद्योगाचा समावेश करणे आणि २००० ते

Self Attested

आजतागायत अनेक व्यक्तींचा जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेत आधुनिक काळात ओळख करुन देणे.

जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेमध्ये भारताने १९९० पासून सुरुवात झाली आहे. मागील वीस वर्षात या प्रक्रियेमुळे भारतातील पायाभूत रचना, उद्योग व्यवसाय, सेवा क्षेत्रात विकास झाला आहे. माहिती तंत्रज्ञान आणि दूरसंचारात जास्त प्रमाणात विकास झाला आहे. थोड्या प्रमाणात जीवनमानाचा दर्जा उंचावला असून गरीबी व श्रीमंती मध्ये तफावत निर्माण होऊन असमानता वाढली आहे. त्यामुळे त्याचा वाईट परिणाम समाजातील वंचित आणि उपेक्षित घटकांवर जास्त प्रमाणावर झाला आहे. भौतिकदृष्ट्या बदलांच्या कारणामुळे संयुक्त कुटुंब पध्दती, समाजातील जीवन जगण्याच्या शैली, रुढी परंपरा याचाही लुप्त होत असल्याने अनेक सामाजिक समस्या देखील निर्माण झाल्या आहेत.

जागतिकीकरणाची निर्मिती करण्यासाठी विविध तज्ञ विचारवंतानी प्रादेशिक विस्तार करण्याचे महत्त्वपूर्ण योगदान दिले आहे. थोडक्यात जागतिकीकरण ही जागतिक स्तरावरील विविध लोक, राष्ट्र आणि समाज यांच्यातील आर्थिक, सामाजिक, शैक्षणिक, राजकीय, सांस्कृतिक संबंधाची विश्व ग्राम (ळसवइंस टपससंहम) म्हणून मॅकलुहन (१९६८) यांनी मांडलेली संकल्पना असून ज्याला जागतिक व्यवस्था निर्माण करणारी प्रक्रिया म्हटले आहे.

युवक : रुढी परंपराच्या दृष्टिकोनातून पौंगडावस्थेपासून ते मध्यम वर्गापर्यंतच्या काळाला युवक म्हणून ओळखला जातो. युवकामध्ये जोश, उत्साह, साहस आणि जीवनशैलीत असलेली भिन्नता आढळून येते. त्यांच्या दृष्टिकोणामध्ये स्थिरता नसून लवचिकता असते. वयोगटाच्या वैशिष्ट्यांवरुन युवकाची परिभाषा निश्चित केली आहे. संयुक्त राष्ट्र, संघाच्या राष्ट्रीय युवक धोरणानुसार २००३ मध्ये युवकांना १५ ते ३५ वर्षे वयोगटातील असल्याचे नमूद केले आहे. जागतिक लोकसंख्येच्या अहवालावरुन भारतातील युवकांची संख्या ३५.६ कोटी, चीन मधील युवकांची संख्या २६.९ कोटी आहे. त्यानंतर खालील इंडोनेशियामध्ये ६.७ कोटी तर अमेरिकेतील युवकांची संख्या ६.५ कोटी आहे. यावरुन हे स्पष्ट होते की, जगातील इतर देशांपेक्षा तरुणांची संख्या सर्वात जास्त भारतामध्ये आहे. आपल्या देशाची समृध्दी करण्याचे कार्य युवकांच्या गुण कौशल्ये, सुदृढ आरोग्य, निर्णयक्षमता आणि वर्तमान परिस्थितीत वास्तविकता निवडण्याची क्षमता ज्या युवकांमध्ये असते तेच देशाला उज्ज्वल भविष्य निर्माण करु शकतात. उपरोक्त परिस्थिती निर्माण करण्यासाठी मुलभूत गरजा, शिक्षण, सुरक्षा, आरोग्य, रोजगार, उपलब्ध करुन देणे आवश्यक आहे. युवक हाच त्या देशाची मोठी संपत्ती आणि शक्ती म्हटले जाते.

युवकांची संस्कृती आणि जीवनशैलीवर प्रभाव : युवकांच्या अवस्थेला मुख्यत: आधुनिक औद्योगिक समाजाची एक विशिष्ट घटना म्हणून संबोधले जाते. दुसऱ्या जागतिक महायुध्दानंतर सर्वात जास्त युवकावर लक्ष केंद्रीत केले, कारण जटील समाजाच्या विकासाकरिता अनेक आव्हाने निर्माण झाली होती. यामुळे आधुनिक औद्योगिक समाजामध्ये सर्वाधिक युवकाची एक समस्या म्हणून बघितल्या गेले आहे. यामध्ये युवकांच्या आरोग्याचा विशेष सामाजिक अनुकूलन करणे आवश्यक वाटायला लागले. जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेमध्ये युवकाच्या सामाजिक श्रेणीमध्ये आपली जीवनशैली, खान–पान, वेशभुषा, केशभूषा, अभिवादनाचे प्रकार, शिष्टाचार, बोलचाल आणि व्यवहाराच्या वेगळेपणाची ओळख निर्माण होत असल्याचे आढळून येत आहे.

जागतिकीकरणाचा समाजातील सामाजिक, आर्थिक, राजकीय, धार्मिक आणि शिक्षण प्रक्रियेवर फार मोठा प्रभाव झालेला आहे. जगातील सर्वच समाजातील संस्कृतीवर देखील याचा परिणाम झालेला आहे. केवीन रोबीन्सच्या मते, या प्रक्रियेमुळे मानवी संस्कृतीवर फार मोठा परिणाम झाला आहे. आर्थिक व्यवहारासोबतच सांस्कृतिक रुपांतरणही निर्माण झाले आहे. भारतीय समाजातील युवकांच्या संस्कृतीवर पाश्चात्य देशांचा प्रभाव पडलेला आहे.

सर्वांना स्वातंत्र्य मिळायला पाहिजे म्हणून जागतिक स्तरावर समाजातील मूल्ये मान्य केले आहे. भारताला स्वातंत्र्य मिळण्यापूर्वी सर्वांना सारखा अधिकार प्राप्त झालेला नव्हता. परंतु स्वातंत्र्यानंतर संविधानाच्या माध्यमातून सर्वांना स्वातंत्र्य हा मुलभूत हक्क मानले आहे. जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेत व्यक्तीला आपला विकास करण्यासाठी जगात कुठेही जाण्याचे स्वातंत्र्य दिल्या गेले आहे. सोबतच तो व्यक्ती आपले मत मतांतरे, शिक्षण, व्यवसाय, नौकरी आणि वास्तव्य करण्याचे अधिकार दिलेले आहे. परदेशात जाण्यासाठी सहजपणे पासपोर्ट आणि व्हिसा संदर्भात असणारे नियम शिथिल करुन सरळ सोपी पध्दती केली आहे.

संस्कृतीतून युवकांची एक विशिष्ट प्रकारची वेगळी उपसंस्कृती निर्माण केली जाते. ज्याचे प्रदर्शन संगीत, फॅशन, जीवनशैली इत्यादीच्या माध्यमातून केंद्रित केली आहे. याप्रकारच्या कार्याला त्यांना अत्यंत आनंद आणि आराम वाटणारी संस्कृती म्हणून अपेक्षा केली जाते, ही पध्दती समूहामध्ये मुख्य आवड असणाऱ्या शैलीच्या पध्दतीमध्ये रुपांतर होते. कुटुंबातील संस्कृती आणि नियमानुसार युवकांनी व्यवहार करावा अशी अपेक्षा असते. परंतु मुलांना ते मुळीच आवडत नसते, त्यांच्यावर जास्त बंधने लादली आहेत असे मुलांना वाटते. त्यामुळे युवकांकडून विचलन आणि विद्रोह निर्माण होतो.

जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेत व्यक्तीच्या विकासाला सर्वोत्तम प्राधान्य व पुरस्कार तथा प्रोत्साहन दिले जाते. या विकासाच्या प्रक्रियेमध्ये कुणीही अडथळा निर्माण केल्यास त्याचे निरसन केले जाते. अशाप्रकारच्या व्यक्ती स्वातंत्र्याचा जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेची सुरुवात करण्यापूर्वीच ही मूल्ये अस्तित्वात असल्याचे हर्बट स्पेन्सर यांनी स्पष्ट केले आहेत. व्यक्तिस्वातंत्र्यवादाच्या विचारसरणीला व्यक्तीच्या हितालाच जास्त प्राधान्य दिले जाते प्रत्येक व्यक्तीला अत्यंत जास्त प्रमाणात हित प्राप्त करणे असे व्यक्तीवाद मान्य करतो.

या प्रक्रियेमध्ये भांडवलशाहीचे जास्त महत्त्व दिले आहे. यात ग्राहकाला दैवत मानले जाते. म्हणून त्यांना वस्तू आणि सेवांची विक्री करुन त्याचा सर्वात जास्त उपभोग घेतला पाहिजे हे त्यांचे

Self Attested

ध्येय असते. सुख व चैनीच्या वस्तूला प्रवृत्त आणि प्राधान्य दिले जात आहे. अनेकांनी आपल्या वस्तूंचा वापर केला पाहिजे म्हणून वेगवेगळ्या प्रकारच्या नवनवीन स्कीमच्या जाहिरातीचा प्रचार आणि प्रसार केला जातो. त्या उत्पादनाचा ग्राहकांवर अथवा लोकांवर बळजबरी केली जाते. जसे की, 'एकवर एक फ्री' याची गरज नसतानाही त्या वस्तूला प्राधान्य दिल्या जाते. कर्ज काढून चैनीचा वापर केल्याची मानसिकता तयार झाली आहे.

जगातील समूह एकमेकांशी संपर्कात येतात. तेव्हा त्यांच्या विशेष असणाऱ्या संस्कृतीचा प्रभाव इतरांवर होतो. अशा परिस्थितीत प्रत्येक समूहातील सस्कृतीच्या घटकातील तत्त्वे दुसऱ्यांच्या समूहात अथवा समाजात हस्तांतरीत होतो. भारतामध्ये असणारी संस्कृती जेव्हा पाश्चात्य देशांच्या संपर्कात आले तेव्हा त्यांच्या संस्कृतीचा परिणाम आपल्या समाजावर देखील झाल्याचे निदर्शनास येते. कालांतराने पाश्चात्य संस्कृती भारतीयांच्या जीवनातील एक महत्त्वाचा भाग बनला आहे. जसे की, पुरुष व स्त्रियांच्या केस रचना, जेवण करण्याच्या पध्दतीमधील बदल म्हणजेच डायनिंग टेबलवर बसून काट्याचमच्यांनी जेवण करणे, अमली पदार्थामध्ये धुम्रपान आणि मद्यपान सेवन करण्याला निषिध्द न मानणे, स्त्री पुरुषांनी सार्वजनिक ठिकाणी नृत्य करणे अथवा शिष्टाचारामधील आलिंगन देणे इत्यादी पाश्चात्य लोकांच्या सांस्कृतिक घटकतत्त्वे अनुकरण करण्याच्या या प्रक्रियेला एम.एन. श्रीनिवास यांनी पाश्चिमात्यीकरण असे म्हटले आहे. प्रत्येक समाजातील जीवन जगत असतांना पर्यावरणानुसार अनुकूल असणाऱ्या गोष्टींचे आचरण करणे हे समाजाच्या मुल्यानुसार योग्य मानले जाते. ज्या प्रदेशामध्ये उष्णकटिबंध असेल तर त्या लोकांना सुती कपडे वापरणे आणि थंड प्रदेशातील वातावरणात असणाऱ्यांना लोकरी कपड्यांचा वापर करणे अत्यंत हितकारक असते. त्याचप्रमाणे खाण्यापिण्याच्या सवयी तथा व्यवहार पर्यावरणाशी जुडणारे असले पाहिजे. अशाप्रकारची प्रत्येक समाजाची स्वत:ची मुल्ये ठरलेले असतात. परंतु जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेत त्यांच्यावर खऱ्या अर्थाने युवा पिढीवर निर्माण होत आहे. वाईट सवयींमुळे त्यांच्या मानसिकतेवर आणि त्यांच्या आरोग्यावर देखील गंभीर परिणाम निर्माण होत लागल्या आहेत. ज्याला गरज नाही अशाप्रकारच्या जसे थंड पेये, आईसक्रिम इत्यादी सर्वच ऋतूंमध्ये उपलब्ध करुन दिली आहेत. विशेषकरुन तरुण पिढीवर प्रामुख्याने जास्त वाईट परिणाम होत असल्याचे आढळून येत आहे.

मॅकडोनाल्ड या पाश्चात्य बहुराष्ट्रीय कंपनीचे फास्टफुड उपलब्ध करुन दिले आहेत. ही एक प्रकारची फॅशनच म्हणून लोकप्रिय होत चालली आहे. यामुळे जी परंपरागत खाद्यपदार्थाची निर्मिती कमी होऊन मागे पडली आहेत. खानपानासोबतच कपड्यांमध्ये जसे जीन्स, टी–शर्ट, बरमुडा, प्रवासी बॅग्स, विशिष्ट खेळाचा पोशाख बूट आणि साहित्य ही सर्वात जास्त आपल्या देशांमध्ये वापरल्या जात आहेत. बिग बॉस सारख्या अनेक चॅनल्सवर अश्लील प्रदर्शन करणे तसेच इंटरनेटवर पोर्न चे प्रदर्शन समाजाच्या अध:पतन करण्याच्या विरुध्द आहे. भारताच्या सर्वोच्च न्यायालयाने यौन–अश्लील साहित्यांना प्रतिबंधीत करायला सांगितले होते पण मिडीया वर अनेक प्रतिबंध पूर्णपणे केलेले नाही. या सर्वांचा वापर करण्यासाठी जाहिरातीच्या माध्यमातून युवकाच्या मानसिकतेवर बिंबविल्या जात आहे. अशाप्रकारच्या वस्तूंचा वापर केल्याने स्थानिक पर्यावरणांशी विसंगत निर्माण होत असल्यामुळे आरोग्यास फार घातक परिणाम निर्माण होऊ शकतात कळत नकळत अशाप्रकारचे अनेकांना जाणीव नसल्याचे आढळून येते.

युवकाच्या या पिढीवर परिणाम झाल्यामुळे भारतातील विवाह, कुटुंब, शिक्षण, धर्म इत्यादींवर बदल झाल्याचे लक्षात येत आहे. तरुणांना करिअरसाठी अविवाहीत राहणे, विवाह उशिरा करणे, विवाह न करताच युवा–युवतींनी एकत्र राहणे ज्याला म्यअम पद तमसंजपवदीपच असे म्हटले जाते. काही थोड्याथोड्याशा कारणावरुन घटस्फोट घेणे, समलिंगी संबंध ठेवणे आणि त्याला मान्यता देणे, विवाहानंतर मुलांना जन्म होऊ न देणे, विभक्त कुटुंब निर्माण करणे, आईवडिलांकडे दुर्लक्ष करणे म्हणूनच अनेक वृध्दांना वृध्दाश्रमात राहावे लागत असल्याचे निदर्शनास येत आहे.

संदर्भ

१. आहुजा, राम (२०१६): सामाजिक समस्याए, रावत पब्लिकेशन्स, जयपूर, पृ.क्र.२७९–२८४
२. रावत, हरिकृष्ण (२०१२) : समाजशास्त्र विश्वकोष, रावत पब्लिकेशन्स, जयपूर, पृ.क्र.१५१–१५२
३. भार्गव, नरेश (२०१४), वैश्वीकरण: समाजशास्त्रीय परिप्रेक्ष्य, रावत पब्लिकेशन्स, नई दिल्ली, पृ.क्र
४. Youth in India (2017), Central Statistics Office, Ministry of Statistics and Programme Implementation Govt. of India (Social Statistics Division), P.No.
५. आहूजा, राम, मुकेश राम (२०१८): विवेचनात्मक अपराधशास्त्र, रावत पब्लिकेशन्स, जयपूर, पृ.क्र.२५०
६. दैनिक लोकसत्ता (२०१६), जानेवारी २८
७. आगलावे, प्रदीप (१९९९), समाजशास्त्रीय संकल्पना, साईनाथ प्रकाशन, नागपूर, पृ.क्र.२२३
८. कराडे, जगत (२००८): जागतिकीकरण: भारतासमोरील आव्हाने, डायमंड पब्लिकेशन्स, पुणे, पृ.क्र.५८
९. shodhganga.inflibnet.in
१०. गॅलप (GALLUP) संस्था, (२०१५), ११ सप्टेंबर
११. WIKIPEDIA, History of Globalçation
१२. दैनिक लोकसत्ता (२०१४), नोव्हेंबर
१३. Mohanty, Tapan (2014), Globalçation Identity and Indigenous People, UGC, R.T.M. Nagpur University Refresher Course
१४. careerride.com

Self Attested

ISSN 2230-7745

समाजशास्त्र संशोधन पत्रिका

मराठी समाजशास्त्र परिषद

वर्ष ३८ वे   अंक २५ वा   डिसेंबर, २०२०.

मराठी समाजशास्त्र परिषदेचे मुखपत्र

मराठी समाजशास्त्र परिषद

(नोंदणी क्रमांक : महाराष्ट्र/२७-८३ औरंगाबाद)

-: कार्यालय पत्ता :-

अध्यक्ष, मराठी समाजशास्त्र परिषद,

द्वारा : पद्वी व पदव्यूत्तर समाजशास्त्र विभाग, स्वामी विवेकानंद महाविद्यालय,

शिरूर ताजबंद, ता. अहमदपूर, जि. लातूर - ४१३५१४

-: कार्यकारी मंडळ :-

अध्यक्ष : डॉ. नारायण कांबळे, स्वामी रामानंद तिर्थ मराठवाडा विद्यापीठ, नांदेड.

सचिव : डॉ. वेदप्रकाश मलवाडे, स्वामी रामानंद तिर्थ मराठवाडा विद्यापीठ, नांदेड.

खजिनदार : डॉ. बळीराम पवार, स्वामी रामानंद तिर्थ मराठवाडा विद्यापीठ, नांदेड.

सदस्य : प्रा. शिवाजी उकरंडे, मुंबई विद्यापीठ, मुंबई.

सदस्य : डॉ. संजय कोळेकर, सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठ, पुणे.

सदस्य : डॉ. प्रदीप गजभिये, राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज नागपूर विद्यापीठ, नागपूर.

सदस्य : डॉ. नवनाथ शिंदे, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ, औरंगाबाद.

सदस्य : डॉ. भाग्यश्री पाटील, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर.

सदस्य : डॉ. श्रीराम खाडे, संत गाडगेबाबा अमरावती विद्यापीठ, अमरावती.

सदस्य : डॉ. प्रशांत सोनवणे, क. बहीणाबाई चौधरी उत्तर महाराष्ट्र विद्यापीठ, जळगांव

सदस्य : डॉ. प्रवीण घोडेस्वार, यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ, नाशिक.

सदस्य : डॉ. स्निग्धा कांबळे, गोंडवाना विद्यापीठ, गडचिरोली.

सदस्य : डॉ. मंगलमूर्ती धोकटे, पुण्यश्लोक अहिल्यादेवी होळकर सोलापूर विद्यापीठ, सोलापूर.

सदस्य : डॉ. हिरालाल भोसले, एन. एन. डी. टी. विद्यापीठ, मुंबई.

ISSN 2230-7745

समाजशास्त्र संशोधन पत्रिका

मराठी समाजशास्त्र परिषदेचे मुखपत्र

वर्ष ३८ वे | अंक २५ वा | डिसेंबर २०२०

संपादक :— **डॉ. नारायण कांबळे**

कार्यकारी संपादक :— **डॉ. राहुल भगत**

सहायक संपादक :— **प्रा. प्रियदर्शन भवरे**

संपादक समिती सदस्य :—

डॉ. वेदप्रकाश मलवाडे, डॉ. बळीराम पवार, डॉ. प्रदीप गजभिये,
प्रा. प्रशांत सोनवणे, डॉ. स्निग्धा कांबळे, डॉ. शिवाजी उकरंडे
डॉ. संजय कोळेकर, प्रा. नवनाथ शिंदे, डॉ. श्रीराम खाडे,
डॉ. प्रवीण घोडेस्वार, डॉ. हिरालाल भोसले.

संपादकीय सल्लागार मंडळ :—

डॉ. उत्तम भोईटे, डॉ. पी. जी. जोगदंड,
डॉ. प्रदीप आगलावे, डॉ. स्मिता अवचार,
डॉ. सुरेश वाघमारे, डॉ. श्रुती तांबे, डॉ. जगन कराडे.

संपर्क पत्ता :—

अध्यक्ष, मराठी समाजशास्त्र परिषद,
द्वारा : पदवी व पदव्युत्तर समाजशास्त्र विभाग, स्वामी विवेकानंद महाविद्यालय,
शिरूर ताजबंद ता. अहमदपूर जि. लातूर ४१३५१४
website :www.mspmonline.com   E-mail : marathisocio@gmail.com

रचना व मांडणी : श्री. पवन गजलवार, नागपूर.
मुद्रित शोधक : डॉ. शिवाजी उकरंडे, डॉ. संजय कोळेकर

सुचना : या अंकातील लेखकांनी व्यक्त केलेली मते ही त्या त्या लेखकांची आहेत. या मतांशी मराठी समाजशास्त्र परिषद अथवा संपादक मंडळ तसेच प्रकाशक, मुद्रक सहमत असेलच असे नाही.

मराठी समाजशास्त्र परिषदेच्या आजीव सदस्यांना अंक विनामूल्य.

अनुक्रमणिका

अ.क्र.	लेखाचे शिर्षक	लेखक	पृ. क्र.
[illegible]	जातीय हिंसाचार: एक समाजशास्त्रीय विश्लेषण	राजकुमार काचरे	५
[illegible]	आदिवासींची वर्तमान स्थिती: आव्हाने आणि उपाय	पद्माकर सहारे	[illegible]
[illegible]	सामाजिक क्रांतीचे अग्रदूत: पेरियार इ. वो. रामासामी	प्रियदर्शन भवरे	११
[illegible]	मराठवाड्यातील अनुसूचित जातींच्या सामाजिक विकासात....	मा. म. गायकवाड	१४
[illegible]	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे शिक्षण विषयक विचार ...	मधुकर धुतुरे	१९
[illegible]	मोबाईलचा वापर व स्त्रिया: एक स्त्रीवादी अभ्यास	धनंजय सोनटक्के	२२
[illegible]	व्यसन आणि कौटुंबिक हिंसाचार	दिपक पवार	२४
[illegible]	टी. व्ही. पाहण्याच्या सवयीमुळे लहान बालकांवर ...	मंजुषा नळगीरकर	[illegible]
[illegible]	प्रकल्पग्रस्तांच्या पुनर्वसनामध्ये स्वयंसेवी संस्थेची भूमिका	हरिश पेटकर	[illegible]
[illegible]	अण्णाभाऊ साठे यांच्या साहित्यातील समाजशास्त्रीय चिंतन	हनुमंत सिरसाळ	३३
[illegible]	महिलांवरील वाढते अन्याय—अत्याचार	ज्योती दिघाडे	३७
[illegible]	पारधी भटक्या जमातींचे ....वास्तव:	गणेश वहादे	३९
[illegible]	लॉकडाउन आणि कौटुंबिक हिंसाचाराची दाहकता	अंजली जोशी	४४
[illegible]	लिंगभाव दृष्टिकोन व स्त्री पुरूष समानता	रमेश पाटील	४७
[illegible]	भारतातील प्रदेशवाद: कारणमिमांसा व उपाययोजना	रामेश्वर मोरे	५०
१६	कोरोनाचा सामाजिक जिवनावर पडलेला प्रभाव:	रविंद्र दिखारे	[illegible]
[illegible]	खासी समाजाची सांस्कृतिक स्थित्यंतरे	सचिन मनवर	[illegible]
[illegible]	पश्चिम मुंबईतील महिला भिक्षेकरी समस्या	ज्योती गोटे	६०
[illegible]	कचरा वेचक कामगारांच्या सामाजिक समस्या	कैलाश अंबुलगेकर	६३
[illegible]	नागरी कुटुंबाचे बदलते स्वरूप	किशोर राऊत	६७
[illegible]	स्त्रीभ्रूण हत्या: एक ज्वलंत सामाजिक समस्या	रामराव चव्हाण	६९
[illegible]	स्त्री कायद्यामागचं वास्तव	अंजली बाट	७२
[illegible]	लैंगिक गुन्ह्यातील बळी स्त्रियांचा समाजशास्त्रीय.....	वायभासे एस. को	७३
[illegible]	कोरोना महामारीचा भारतीय समाजावरील परिणाम	विद्या खंडारे	७७
[illegible]	इतर मागासवर्गातील नौकरी करणाऱ्या विवाहित स्त्रियांच्या....	गावंडे, खदारे	[illegible]
२६	लिंगभाव आणि तृतीयपंथी: एक आकलन	विलास चव्हाण	७९
[illegible]	महिलांचे आरोग्य आणि पोषण आहार विषयक वास्तव:	विनोद शेंडे	८२
२८	स्त्री पुरूष समानता: काळाची गरज	सुरेखा दांडगे	८४
[illegible]	कोरोनाचा उच्च शिक्षणावर झालेला परिणाम	सुनंदा भद्रशेट्टे	८६

महिलांचे आरोग्य आणि पोषण आहार विषयक वास्तव: एक समाजशास्त्रीय अध्ययन

प्रा. विनोद एस. शेंडे, समाजशास्त्र विभागप्रमुख, एच. बी. टी. आर्टस अँड कॉमर्स कॉलेज, नागपूर

प्रस्तावना : भारतीय समाजाचा अभ्यास करताना खऱ्या अर्थाने [illegible] महिलांच्या आणि मुलांच्या पोषण आहारविषयक [illegible] समजून घेणे अत्यावश्यक आहे. मानवी विकासाच्या [illegible] आरोग्य हा अत्यंत महत्वाचा भाग असल्यामुळे त्या [illegible] व्यक्ती समाजाच्या जीवनासोबत जोडलेला आहे. [illegible] समाजाची उन्नती ही त्या देशातील सुदृढ आरोग्यावर [illegible] असते. ज्या कुटुंबातील आरोग्याच्या संदर्भात वातावरण [illegible] असेल तरच येणारी भावी पिढी ही सुदृढ जन्माला येईल, पुढे [illegible] शारीरिक आणि मानसिकदृष्ट्या सक्षम राहील. विशेषत: [illegible] कुटुंबातील महिलांना आरोग्य तंदुरुस्त राहण्यासाठी शारीरिक [illegible] आहार उपलब्ध असणे आवश्यक आहे. त्याचप्रमाणे [illegible] रूढी परंपराच्या माध्यमातून महिलांवर अनेक बंधने [illegible] जातात. त्यामुळे त्यांना शारीरिक व मानसिकदृष्ट्या सक्षम [illegible] अडथळे निर्माण होतात. त्यातून बाळंतीण मातांना [illegible] कॅलरी पोषण आहारातून मिळत नसल्यामुळे [illegible] कुपोषणाची समस्या निर्माण झाली आहे. भारतामध्ये [illegible] चुकीच्या रूढी, परंपरामुळे समाजामध्ये विषमता निर्माण [illegible] आहे. त्यामुळे अनेक विचारवंत आणि समाजशास्त्रज्ञांनी [illegible] दृष्टिकोणातून मांडणी केली आहे. त्याचप्रमाणे भारतीय [illegible] केंद्र आणि राज्य धोरणाची निर्देशक तत्वातील अनुच्छेद [illegible] नुसार लोकांचे पोषणमान आणि राहणीमानामध्ये विकसित करणे [illegible] विशेषकरून सार्वजनिक आरोग्य सुधारणे याला प्राथमिक [illegible] मानले गेले आहे.

संशोधन पद्धती : प्रस्तुत शोधनिबंधासाठी वर्णनात्मक [illegible] वापर करण्यात आला आहे. निवडलेल्या [illegible] संबंधित वास्तविक माहिती संकलीत करण्यासाठी [illegible] संशोधकांनी केलेल्या अभ्यासावरून महिलांचे आरोग्य आणि [illegible] समस्यांचे अध्ययन करण्यासाठी पुस्तके, इंटरनेट, [illegible] अहवाल इ. दुय्यम स्रोतांचा उपयोग केला आहे.

आरोग्याची संकल्पना : आरोग्याच्या संदर्भात जो व्यक्ती [illegible] संपन्न आहे तो व्यक्ति सकारात्मक आणि आशावादी जीवन [illegible] शकतो. यावरून हे स्पष्ट होते की, समाजातील व्यक्तीचे [illegible] जगत असताना निकोप आरोग्य व पोषक वातावरण [illegible] त्या देशातील आर्थिक आणि शैक्षणिक उन्नती त्यावर [illegible] असतात. परंतु व्यक्तिगत आणि सामाजिक जीवनामध्ये [illegible] वाढल्या तर आरोग्याच्या संकल्पनांमध्ये अडचणी [illegible] होत असतात.आंतरराष्ट्रीय स्तरावर आरोग्याची समस्या [illegible] सोडविण्यासाठी जागतिक आरोग्य संघटनेची *(World Health Organization)* ७ एप्रिल १९४८ ला स्थापन करण्यात आली. [illegible] संदर्भात या समितीने केलेली संकल्पना, सुदृढ प्रकृती [illegible] आरोग्य अथवा आजार याची कमतरता असणे असे [illegible] शारीरिक, मानसिक आणि सामाजिक समतोलाची अवस्था [illegible] अर्थ सांगितलेला आहे. *("A state of complete physical, mental and social well-being and not merely the absence of disease of infirmity")* यावरून [illegible] लक्षात येते की रोग ही एक अवस्था आहे. त्याकरिता पोषण, [illegible] स्वच्छता, व्यायाम, राहणीमान, निवासस्थान, लोकसंख्या या [illegible] आरोग्यावर परिणाम करीत असतात. पुढे डि. एन. डाक यांनी [illegible] दृष्टिकोनातून आरोग्य म्हणजे शारीरिक, मानसिक आणि [illegible] स्थिती होय. नकारात्मक दृष्टिकोनातून आरोग्य म्हणजे रोगाचा अभाव अथवा आजारीपणाचा अभाव होय. अशी मांडणी केली आहे. तसेच रेने दुबोस (१९८१) यांनी कार्य करण्याची क्षमता म्हणजेच आरोग्य होय. अशाप्रकारे आरोग्याचा अर्थ स्पष्ट केला आहे. उपरोक्त परिभाषांचा सर्वांगीण अभ्यास केल्यानंतर यावरून हे स्पष्ट होते की निकोप आरोग्यासाठी शारीरिक, मानसिक आणि सामाजिक चांगले वातावरण असणे आवश्यक आहे.

सामाजिक आरोग्य : समाजातील परिवर्तन हे त्यांनी स्वीकारलेल्या रूढी, परंपरा, विश्वास, मूल्ये, प्रमाणके, कायदे [illegible] चालविण्यासाठी निर्माण केलेले असतात. सर्वांगीण [illegible] कार्य समाजशास्त्रात केले जाते. [illegible] मानवी समाजाच्या आरोग्याची संकल्पना [illegible] भारताला स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर संविधानाच्या माध्यमातून महिलांना सामाजिक, शैक्षणिक, धार्मिक, वैवाहिक अधिकार समान [illegible] दिले असतानाही महिलांचे विविध प्रश्न निर्माण झाले आहेत. बालसंगोपनाकडे कुटुंबियांचे दुर्लक्ष असल्यामुळे आरोग्यविषयक अनेक समस्या निर्माण झाल्या आहेत. भारतातील वाढत्या लोकसंख्येमुळे पुरेसे अन्न मिळत नाही त्याचा परिणाम कुपोषणाची समस्या निर्माण होण्याचे मुख्य कारण असल्याचे आढळून येते.

शिक्षण : महिलांमध्ये शिक्षणाचे प्रमाण कमी असल्यामुळे आरोग्यावर परिणाम होतो. शिक्षणामुळे महिलांचा सामाजिक दर्जा वाढतो आणि रोजगाराच्या संधी उपलब्ध [illegible] वैचारिक सकारात्मक बदल घडून येतात. तसेच [illegible] जागृती झाल्यामुळे योग्य प्रकारचा आहार, पोषण, [illegible] मदत आणि त्यांचे आरोग्य सुदृढ राहण्यासाठी सहाय्य होते. भारतातील २०११ च्या जनगणनेनुसार साक्षरतेचे प्रमाण [illegible] प्रतिशत आहे. पुरूषांचे प्रमाण ८२.१४ प्रतिशत आहे तर महिलांचे साक्षरतेचे प्रमाण ६५.४६ प्रतिशत आहे. महाराष्ट्रातील महिलांचे शिक्षणाचे प्रमाण कमी म्हणजे ७५.५ प्रतिशत आहे. यामुळे पुरुषांपेक्षा महिलांचा शैक्षणिक दर्जा खालावलेला असल्यामुळे गरीबी, बेरोजगारी, कुपोषण, आरोग्यावर परिणाम झाल्याचे आढळून येते.

आहार संस्कृती : भारतीय समाजात भिन्नता असल्याचे आढळून येते. सर्वात महत्वाची बाब म्हणजे प्रत्येक समाजातील [illegible] आपला आहार निश्चित केला आहे. [illegible] लक्षात येते. काही समाजात मांसाहार मान्य [illegible] समाजात त्याला सर्वात जास्त प्राधान्य दिले आहे. [illegible] बंधनामुळे त्यांना योग्य पुरेसा आहार मिळत नसल्यामुळे आई आणि बालकांना आरोग्याच्या समस्या आढळून येतात. समाजातील सांस्कृतिक घटकांमध्ये असणारे समज गैरसमज, रूढी, परंपरा याचा माता आणि बालकांच्या आरोग्यावर अनेक प्रकारच्या रोगांना निमंत्रण देतात. भारतामध्ये महिलांना दुय्यम स्थान दिले आहे, गर्भजल तपासणी केली जाते, मुलगी असल्यास भ्रूणहत्या केली जाते, संस्कृतीमुळे स्त्री पुरुषांमध्ये भेदभाव केला जातो. भारतीय संस्कृतीमध्ये महिलांच्या आरोग्याविषयी बघण्याचा दृष्टिकोन संकुचित असल्यामुळे आरोग्याच्या अनेक समस्या निर्माण झाल्या [illegible] येणाऱ्या भावी पिढीच्या मानसिक आणि शारीरिक [illegible] समाजावर देखील त्याचे दुष्परिणाम होत आहे.

अंधश्रद्धा : विकसनशील असणाऱ्या आपल्या देशात विज्ञान प्रगती करीत असतानाही अंधश्रद्धेमुळे अनेक वाईट घटना घडत असल्याचे आढळून येतात. अंधश्रद्धा असल्यामुळे बालकांच्या आरोग्यावर परिणाम होतो आणि योग्य पद्धतीने प्रगती होऊ शकत

[illegible] बाळंतीण झाल्यानंतर आईने चिकासारखे असणारे दूध बाळाला [illegible] घातक असल्याचे आदिवासी आणि ग्रामीण समुदायात [illegible] पसरलेले असतात. त्यापेक्षा आईने अगदी सुरूवातीचे दूध [illegible] दिल्यास त्याची रोगप्रतिकार शक्ति वाढते आणि आईला [illegible] स्तनपानाच्या [illegible] प्रमाणात कमी होतो.

महिलांची पोषण आहारविषयक स्थिती : समाजाला टिकवून [illegible] सर्वात महत्वाचा आधार स्तंभ हा महिलांना असतो. [illegible] महिला आणि बालकांचे सर्व बाजूनी काळजी घेतल्या जात [illegible] तोपर्यंत समाजाचा विकास होऊ शकत नाही. बालवयातच [illegible] पोषण आहार मिळाला नाही तर मानसिक आणि शारीरिक [illegible] नाही. पर्यायाने मुलांच्या रोगाचा संबंध कुपोषणासोबत [illegible] गेला आहे. सर्वात महत्वाची बाब म्हणजे महिलांना [illegible] पुरेसा पोषण आहार न मिळाल्यास आई आणि होणाऱ्या [illegible] आरोग्यावर वाईट परिणाम होतो. भारतातील महिलांच्या [illegible] बाजू समजून घेणे गरजेचे आहे. गर्भवती अवस्थेत [illegible] पोषण आहारातून शरीराला ऊर्जा मिळत असते.

समाजशास्त्रज्ञ व गणितज्ञ **ॲडोल्फ क्वेलेट** यांनी उंची वजन [illegible] आधारावर **बॉडी मास इंडेक्स (बीएमआय)** बनविलेला आहे. [illegible] वजन असलेल्या व्यक्तींचा १८.५ **ते** २५ असायला [illegible] या संदर्भात शरीरातील वजन, आहारातील गुणवत्ता आणि [illegible] क्रियावर अवलंबून आहे. १९८५ मध्ये अमेरिकन नॅशनल [illegible] हेल्थने कमी असणारे वजन आणि जास्त व्यक्तींचे परिचित [illegible] साधन म्हणून मान्य केले आहे. २००५–०६ मध्ये केलेल्या [illegible] भारतातील ४२.५ प्रतिशत महिलांच्या शरीर [illegible] १८.५ कमी वजन असल्याचे आढळून आले. तर [illegible]–१६ मध्ये ३५.८ प्रतिशत थोड्या प्रमाणात कमी झाले आहे. [illegible] अपेक्षित असणाऱ्या गर्भवती महिलांच्या शरीर द्रव्य [illegible] सुधारणा झालेली नाही. त्यामुळे कुपोषणाची बिकट [illegible] निर्माण झाली आहे. विशेषकरून गरीब वर्गातील महिलामध्ये [illegible] आहारविषयीचा स्तर फार कमी असल्याचे निदर्शनास आले. [illegible] बिहार, ओरिसा मधील कुपोषणाची समस्या सर्वात जास्त [illegible] निर्माण झाली आहे. प्रजनन क्षमतेच्या १५ ते ४९ [illegible] महिलांच्या रक्ताल्पता म्हणजेच त्यांच्या शरीरातील [illegible] स्तर दर मिलीमिटरच्या दहाव्या भागातील १२ ग्रॅम [illegible] झाले आहे. यामुळे महिलामध्ये अशक्तपणा निर्माण होत [illegible] राष्ट्रीय कुटुंब आरोग्य सर्वेक्षणाच्या अहवालावरून असे [illegible] आले की, भारतातील लहान मुलांमध्ये पुरेसा पोषक आहार [illegible] मिळाल्यामुळे कुपोषित मुले जन्माला आली आहेत. पाच [illegible] वयोगटातील मुलांचे वजन फारच कमी असल्यामुळे [illegible] कुपोषित आणि खुरटलेली आढळून आली आहे. [illegible] बालकांचे प्रमाण ४३ प्रतिशत इतके जास्त आहे. [illegible] म्हणजे उंचीच्या प्रमाणात वजन नसणे अर्थात त्याला [illegible] निदर्शक प्रस्तुत केले आहे. खुरटलेल्या या परिस्थितीमध्ये [illegible] प्रमाण ४८ प्रतिशत वयाच्या ठराविक मानाने बुटकी [illegible] आढळून आली आहेत.

माता मृत्यूदर प्रमाण : भारतातील महिला, गर्भधारणा आणि [illegible] दरम्यान आरोग्यविषयी समस्या आणि मृत्यू यांच्याबाबत [illegible] प्रमाणात रोडावलेल्या आहेत. त्यामुळे मातामृत्युचे प्रमाण जास्त असल्याचे आढळून आले. १९९० साली भारतातील मातांच्या [illegible] प्रमाण सर्वात जास्त म्हणजे दहा हजार मुलांना जन्म देतांना [illegible] महिला मृत्युमुखी झाल्या होत्या. २०१४ ते २०१६ या [illegible] १३० पर्यंत कमी झाल्याचे लक्षात येते. महिलांच्या [illegible] संख्या ७७ प्रतिशत कमी झाली आहे.

माता मृत्यूच्या संबंधीचा अहवाल नमुना नोंदणी सर्वेक्षण, नोंदणी महानिबंधक तर्फे करण्यात आला आहे. भारतातील [illegible] माध्यमातून २०१४ ते २०१६ मध्ये १००,००० प्रति जन्म देणाऱ्या माता मृत्युचे १३० वर कमी झाले आहे. [illegible] आसाम (२३७), उत्तर प्रदेश तथा उत्तराखंड [illegible] राजस्थान (१९९), ओरिसा (१८०), मध्य प्रदेश [illegible] (१७३), बिहार तथा झारखंड (१६५) या राज्यातील [illegible] प्रमाण पाहिजे त्या प्रमाणात कमी झालेले नाही. [illegible] जास्त याकडे जातीने लक्ष देणे अत्यंत आवश्यक आहे. [illegible] आरोग्य नीती (एनएचपी) २०१७ मध्ये ठरविले आहे की [illegible] पर्यंत १००,००० प्रति जन्म देणाऱ्या मातांना १०० प्रतिशत [illegible] करण्याचे ठरविले आहे. परंतु अजूनही प्रत्यक्षात साध्य करता आले नाही. माता मृत्युची समीक्षा (एमडीआर) या माध्यमातून ही प्रक्रिया फक्त चिकीत्सीय कारणांचा शोध न घेता त्या व्यतिरिक्त [illegible] सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक घटकांच्या कमतरतेचा अभ्यास करून ज्यामुळे मृत्युमुखी पडतात, त्यामध्ये सुविधा उपलब्ध करून [illegible] राज्य अहवालानुसार २०१८–१९ मध्ये [illegible] झाल्याचे समीक्षण केले आहे.

भारत सरकारतर्फे महिला व बालकांच्या [illegible] आरोग्य सुविधा प्रदान करण्यासाठी विविध [illegible] राबविण्यात आल्या आहेत. पूरक आहारयुक्त पोषण [illegible] करण्यात आला आहे. त्यामध्ये गरोदर मातेला ६ महिने ते ६ वर्षे या कालावधीच्या दरम्यान पोषण आहार उपलब्ध करून देणे. राष्ट्रीय पोषण अभियानाच्या (NNM) माध्यमातून भारतातील कुपोषणाची निर्माण झालेली बिकट समस्या कमी करण्यासाठी ९ हजार ४६ कोटी रूपये खर्च करण्यासाठी हा अभियान सुरू करण्यात आला आहे. कुपोषित आणि खुरटलेल्या मुलांमधील पोषण आणि रक्ताल्पतेचे प्रमाण कमी झाल्याची समस्या सुधारणे [illegible] अभियानात ८० प्रतिशत गरीब कुटुंबांना प्राथमिक [illegible] उपलब्ध करून देण्यासाठी सुरू करण्यात आले आहे. [illegible] वंदना योजना महिलांना बाळंतपणाच्या दरम्यान सुविधा [illegible] करून देणारा कार्यक्रम आहे. राष्ट्रीय आरोग्य योजनेसाठी [illegible] कोटीची तरतूद कुटुंब कल्याण मंत्रालयाच्या माध्यमातून अनेक प्रकारच्या योजना तयार करण्यात आली आहे. प्रसूतीच्या दरम्यान महिला व बालकासाठी दवाखाने, प्रसूतीगृह, प्राथमिक आरोग्य केंद्राच्या माध्यमातून काळजी घेण्यात येते.

निष्कर्ष : सरकारच्या माध्यमातून महिलांचे आरोग्य [illegible] आहारविषयक विविध योजना राबविण्यात आल्या आहेत. [illegible] आरोग्य योजनेसाठी हजारो कोटी रूपयांची तरतूद करण्यात आली आहे. परंतु या योजना लाभार्थ्यांपर्यंत माहिती पोहचविण्यासाठी [illegible] अथवा त्यांना त्याबाबतचे ज्ञान [illegible] मिळाल्यामुळे मातामृत्यू, बालमृत्यू, कुपोषणाची [illegible] झालेल्या नाही. बिहार, ओरिसा, छत्तीसगड [illegible] आदिवासी ग्रामीण भागातील अपेक्षित असणाऱ्या [illegible] होऊ शकल्या नाहीत. तसेच भारतातील शिक्षण, अंधश्रद्धा, पुरूषप्रधान संस्कृतीचे वर्चस्व, स्त्री–पुरूषांमधील भेदभाव आढळून येत असल्यामुळे विशेषकरून महिलाची उन्नती होण्यास अडथळा निर्माण झाला आहे. याकरीता पोषक सामाजिक वातावरण निर्माण करण्यासाठी शासकीय, अशासकीय तसेच लोकांचा सहभाग असणे आवश्यक आहे.

संदर्भ

१. कुलकर्णी, पी.के. (२००४) [illegible] पृ.क्र. ३, ४

[illegible] (२००९) वैश्विक समाजशास्त्र, कैलाश पब्लिकेशन, [illegible]
[illegible] SAGE Publication India, Delhi, 115-126
[illegible] (२०११)
[illegible] (२०१९) कैलाश प्रकाशन, औरंगाबाद, पृ.क्र. [illegible]
[illegible]@[illegible].inflibnet.ac.in
[illegible] Report (2018-19): Ministry of Health & Family [illegible], Government of India, 30, 32
८. भारतीय संविधान (२०१६) भारत सरकार, [illegible]
९. आर्थिक प्रतिवेदन २०१८–१९, स्वास्थ्य अनुसंधान विभाग, [illegible] परिवार कल्याण मंत्रालय, भारत सरकार, नई दिल्ली
१०. योजना (२०११), भारत सरकार, माहिती व प्रसारण मंत्रालय, पृ.क्र. [illegible]
११. India fact sheet (2015-16) National family Health Survey (NFHS-4) IIPS

स्त्री–पुरुष समानता: काळाची गरज

डॉ. दाडगे सुरेखा वैजनाथराव, समाजशास्त्र विभाग प्रमुख, कै. बापुसाहेब पाटील एकंबेकर महाविद्यालय, उदगीर जि. लातूर

प्रास्ताविक : आजच्या आधुनिक काळातही आपल्या समाजात [illegible] समानता ही आभासीच आहे असे म्हटल्यास काहीही वावगे [illegible] नाही. जी काही समता व स्वातंत्र्य स्त्रीला दिल्ले दिसते ते [illegible] आलेल्या समाज मानामुळे, तीला झालेल्या शिक्षा मानवी [illegible] जागृतीमुळे व कायद्यामुळे आणि एकदा जगातच [illegible] स्वातंत्र्य, समता इत्यादी तत्वांच्या विचारप्रवाहामुळे परंतु [illegible] असलेली पुरुषी वर्चस्वाची मानसिकता व त्यातुन निर्माण [illegible] असहिष्णुता बदललेली आजही दिसुन येत नाही. उलट [illegible] समस्या डोके वर काढणारी अनेक समस्या आज वाढल्याचे दिसुन [illegible] आहे.

[illegible] हा जगातील सर्वात मोठा लोकशाही असलेला देश आहे. लोकशाही राष्ट्र असल्याने प्रत्येक व्यक्तीला समान दर्जा व संधी [illegible] देण्यात आलेली आहे. कायद्याने स्त्री–पुरुष समानता [illegible], पण प्रत्यक्षात समाजात पुरुषप्रधान संस्कृतीचे अस्तित्व [illegible] मिळते. जगाच्या व्यासपीठावर विकसीत देशांच्या [illegible] प्राप्त करू पाहत असलेल्या स्त्रियांचे प्रमाण, [illegible] स्त्रीयांचा अल्प सहभाग, माता मृत्युदर, हुंडाबळी, [illegible] किंवा स्त्रीयांवर होणारे कौटुंबीक हिंसाचार यातुन भारतीय [illegible] मनात असुरक्षिततेची जाणिव निर्माण झाल्याचे दिसून येते. [illegible] स्त्रियांचे मानसिक खच्चीकरणाही होते.

उद्देश : १. स्त्री–पुरुष समानतेची गरज अभ्यासणे. २. स्त्री–पुरुष समानतेची कारणे अभ्यासणे.

गृहितके : १. भारतीय समाजात प्राचिन काळापासुन ते [illegible] पुरुषापेक्षा स्त्रियांचे स्थान दुय्यम राहिलेले आहे. २. [illegible] शिक्षण व आरोग्याच्या बाबतीत स्त्री–पुरुष असमानता [illegible] येते. ३. स्त्री–पुरुष असमानतेसाठी पुरुषप्रधान व्यवस्था [illegible] आहे. ४. स्त्री–पुरुष समानता काळाची गरज आहे.

स्त्री–पुरुष असमानतेचे मुळ : १. पुरुषी वर्चस्व : आपल्या [illegible] परंपरागत पध्दती व विविध धारणामुळे पुरुषी वर्चस्वाच्या [illegible] जपणुक होते, पण त्यातुन पुरुषांच्या मनात [illegible] असुरी भावना व अत्याचार वाढत चालले आहे. ही [illegible] खेदाची बाब आहे. स्त्री तिला लाभलेल्या कायदेशीर [illegible], शिक्षणामुळे व अंगच्या गुणवत्तेमुळे जे विविध क्षेत्रात [illegible] सिध्दकर आहे ते पुरुषाला आपल्या वर्चस्वाला बसलेला धक्का [illegible] स्त्रीयांच्या गुणवत्तेविषयी आदराऐवजी द्वेष, रोष व दुय्यम [illegible] मिळालेल्या अनेक उदाहरणे आपणास पहावयास मिळतात. [illegible] किंवा रोषाचे प्रकटीकरण पुरुषी वर्चस्व जिथे दर्शविता [illegible] बलात्कार, मारामारी व स्त्री वरील अन्यायात, [illegible] होते. यावरील उपायांची सुरुवात महिलांनी स्वतःपासुनच [illegible] हवी. पुरुषांनी केलेल्या विविध अन्याय व अत्याचारापुढे ती [illegible] मुलांना घडविण्याचे काम महिलांच्याच हातात [illegible] ठरविले तर पुरुषी वर्चस्वाची मानसिकता ती बदलु शकते मात्र त्यासाठी स्त्रीने स्वतःच्या मनातुन [illegible] मानसिकता पुसुन टाकायला हवी.

प्रत्येक बलात्कार, अत्याचार अश्या अनुसुचित [illegible] गणबल्या घटनातच, पण असर काहीच होत नाही आणि पीडितेला न्याय मिळतोच असे नाही. पुरुषी वर्चस्व कमी करायचा [illegible] आपली मुल्ये, संस्कार मुलांमध्ये रुजविणे गरजेचे आहे. घरातील आजी–आजोबा मुल्यधारित शिक्षणाचे उत्तम साधन व्यक्ता असतात. त्यांनी ही जबाबदारी आवडीने घेतली पाहिजे.

२. **सामाजिकरण** : मुलगा आणि मुलगी हे देहपातळीवर भिन्न असतात परंतू त्याचे रुपांतर स्त्री–पुरुषांमध्ये होते. [illegible] भिन्नतेचे रुपांतर विषमतेत होते. ही विषमता [illegible] घडविली जाते. मुलगा व मुलगी यांच्यामध्ये सामाजिकरणाच्या माध्यमातुन दोन वेगवेगळ्या प्रकारच्या भूमिका [illegible] गोष्टीमध्ये भेदभाव केला जातो. स्त्री पुरुषांच्या स्वतंत्र भूमिका [illegible] शिकविल्या जातात. आदर्श स्त्री व आदर्श पुरुष त्याच्याविषयीच्या संकल्पना परस्परांच्या विरुध्द आहेत. आदर्श पुरुषाकडे नेतृत्व, स्वतंत्र बाणा, आत्मविश्वास, ठामपणा ह्यासारखे समाजात वावरताना उपयोगी पडणारे गुण असले पाहिजेत तर आदर्श स्त्रीमध्ये आज्ञाधारकपणा, नाजुकपणा, आवडीने दास्यत्व स्विकारण्याची क्षमता, सेवाभाव, त्याग, इतरांचा विचार करण्याची वृत्ती व प्रथा–परंपरा सांभाळण्याची इच्छा असली पाहिजे. एखाद्या पाळीव प्राण्याप्रमाणे तिने विनातक्रार घरातल्या पुरुषांच्या ताब्यात [illegible] पाहिजे, अशी समाजाची अपेक्षा असते. म्हणुन [illegible] समाजमान्यता हाच एक महत्वाचा निकष असतो. [illegible] मुलीला हाच संदेश दिला जातो की, तुझ्या [illegible] विकास, तुझी स्वतःबद्दलची स्वप्ने, आकांक्षा, बौध्दीक [illegible] सार गौण आहे. तु फक्त अशी वाग, अशी बोल, अशी चाल, असा विचार कर की ज्यामुळे लोक तुला नावे ठेवणार नाहीत म्हणजेच मुलीने स्वतःचा विचारच करु नये असे सामाजिकरण केले जाते.

स्त्री–पुरुष समानता — सत्य की स्वप्न : स्त्री–पुरुष समानता, स्त्री–मुक्ती, स्त्री–शक्ती असे शब्द आज वरचेवर ऐकु येतात, पण आजची वास्तव स्थिती पाहिली की मनात येते हे स्वप्न आहे की सत्य? आपल्या समाजात स्त्रीचे स्थान नेहमीच कनिष्ठ मानले गेले आहे. असे म्हणतात की, एकेकाळी मैत्रेयी, गार्गी या विद्वान [illegible] गाजवत होत्या व आजही २०व्या शतकात [illegible] कर्तृत्वाची चुणुक दाखवायला सुरुवात केलेली आहे. आज [illegible] कोणतेही क्षेत्र असाध्य नाही हे तीने सिध्द केले आहे. ती [illegible] होऊ शकते, ती रणांगण गाजवते, ती हिमालय सर करते. शारीरिकदृष्टयाही ती दुबळी नाही हे तिने सिध्द केले आहे. म्हणजेच स्त्री–पुरुष समानता सिध्द झाली आहे, पण ती सत्यात आली आहे का? राजकारणात आपला हक्क, अधिकार, आरक्षण कायदा संसदेत

अनुक्रमणिका (Index)

अ.क्र.	प्रकरण	संशोधक	पृष्ठ क्रं.
1	'A Conceptual Framework of Entrepreneurship through Inclusion of ICT for Advancement of	Dr. Sanjay J. Tidke	1
2	ONE POT SYNTHESIS OF PYRAZOLO PHTHALAZINE DIONE DERIVATIVES WITH BORIC ACID AS CATALYST UNDER	Ashish Wadodkar	9
3	The Study of Impact of Fringe Benefit on Employee in Indian OrganizationMr. Dr.	Ulhas N. Medshikar	14
4	A SIMPLE AND CONVINIENT ONE POT SYNTHESIS OF 2-ARYL BENZIMIDAZOLE DERIVATIVES USING ZIRCONIUM OXYCHLORIDE IN TOLUENE AS A CATALYST	Ashish Wadodkar	19
5	Organized Retail Scenario in India	Asst. Prof. Dr. Balaji ShivrajHokarne	24
6	भारत सरकारची शालेय पोषण आहार योजना आणि त्याची	श्रीमती रंजना पुनमचंद शिंगाडे	28
7	स्वयंरोजगार करणाऱ्या बचत गटातील महिलांच्या कार्याचे अध्ययन	डॉ. प्रज्ञा एस. जुनघरे	32
8	मुक्ता साळवे यांच्या निबंधातील अनुभव दाहकता आणि परखडपणा	प्रा. जगदाळे के. ए.	36
9	ज्ञानेश्वरीतील मंगलाचरणे आणि ज्ञानदेवांचा काव्यहेतू	प्रा. भा. भा. नेटके	40
10	महाराष्ट्र राज्याचे माजी मुख्यमंत्री सुधाकरराव नाईक यांचे शैक्षणिक क्षेत्रातील भूमिका	राठोड विनायक श्रीधर	46
11	प्रशासकीय सुधारणा	डॉ. बिरंगणे एस.एस.	48
12	निसंतान दम्पति जीवन की व्यथा रेती कहानी	प्रा. डॉ. पवन नागनाथराव एमेकर	51
13	Citation Analysisof Doctoral theses awarded by Shivaji University, Kolhapur during 1962-2012 in the subject of Microbiology	Mrs. Shobha G. Dolas, Dr.Shalini M. Sakharkar	54
14	Reflection of Woman Psyche in Amit Chaudhuri's Afternoon Raag	Dr. Laxmikant Bahegavankar	60

Self Attested

15	दलितांची आत्मकथने	प्रा. डॉ. दिलीप कसबे	62
16	Global and Local in Amit Chaudhuri's Strange and Sublime Address	Dr. Laxmikant Bahegavankar	68
17	'बलुतं' मधील 'समाज' संकल्पना : एक अभ्यास	प्रा. डॉ. व्यंकट दिगंबरराव कोरेबोईनवाड	70
18	Agricultural distress: Rising of farmers Problems & Suicide	Dr. Syed Tanvir Badruddin	73
19	भारताच्या विकासासाठी 'पर्यटन' एक साधन	विनोद एस शेंडे,	76
20	Gamma ray interaction studies of some metal oxides in the energy range of 122KeV-1330KeV	Pradip S. Dahinde Dr. Pravina. P. Pawar	81
21	मोहन राकेश के कथासाहित्य में वर्तमान जीवन का यथार्थ	डॉ. आबासाहेब राठोड	91
22	वामनदादा कर्डक यांच्या कवितेतील जाणीवा	प्रा. डॉ.धनंजय महादेव होनमाने	94
23	जिल्हा नियोजन व विकास प्रक्रियेत जिल्हा नियोजन समितीची भूमिका: बीड जिल्हा एक अभ्यास	अश्विनी भास्करराव बनकर	97
24	महिला सबलीकरणाची सामाजिक अपरिहार्यता	प्रा. डॉ. माधव माणिकराव मोरे	100
२५	जात्यावरील ओवी : व्याख्या, स्वरुप आणि निर्मिती प्रक्रिया	डॉ.जयद्रथ सुभाषराव जाधव	104
२६	संत सावता माळींच्या अभंगांचा आशय	डॉ. सिध्दार्थ आगळे	117
२७	अन्वा मंदिरावरील एकमेव अद्वितीय कामशिल्प	प्रा.प्रभाकर मिरकड	121

Self Attested

भारताच्या विकासासाठी 'पर्यटन' एक साधन

विनोद एस शेंडे,
समाजशास्त्र विभाग प्रमुख,
एच.बी. टी. आर्टस् अँड कॉमर्स कॉलेज, नागपूर

प्रस्तावना :

पर्यटन हे एक भारताला विकसित करण्यासाठी अत्यंत महत्वाचे साधन आहे. अलिकडच्या काळात या क्षेत्राला एक सर्वात मोठा सेवा उद्योग म्हणून म्हटले जाते. निसर्गाच्या सानिध्यात आनंदाचे क्षण घालविण्यासाठी नवनवीन कला, संस्कृतीविषयी जाणून घेण्याची मुलभूत प्रवृत्ती पर्यटनाचा मुळ आधार आहे. पर्यटनाचे महत्व आणि लोकप्रियता लक्षात घेता संयुक्त राष्ट्र संघाने २७ सप्टेंबर १९८० साली हा 'जागतिक पर्यटन दिवस' म्हणून जाहीर करण्यात आलेला आहे. विश्वस्तर हे सामाजिक, सांस्कृतिक, राजकीय आणि आर्थिक मुल्याच्या आंतरराष्ट्रीय समुदायात जाणीव व जागरूकता वाढविण्याच्या उद्देशाने महत्वाची भूमिका पार पाडत आहे. पर्यटनाच्या दृष्टीकोनातून भारतामध्ये परिस्थिती अत्यंत अनुकूल असली तरी मुलभूत सुविधा आणि सुरक्षा असणे आवश्यक आहे.भारतासाठी पर्यटन उद्योग फक्त सामाजिक आणि आर्थिक फायदा देणारा नसून राष्ट्रीय एकात्मता आणि आंतरराष्ट्रीय सामंज्यसता जुळवून सर्वांगिण विकसाच्या कल्पना वास्तवात आणणारा उद्योग आहे. पर्यटनामुळे भारतात विकासाच्या अनेक संधी उपलब्ध झालेल्या आहेत. भारतामध्ये विदेशी पर्यटकांचे आगमन जास्त प्रमाणात होत असतांना आपल्या वार्षिक वृद्धीचा दर ९. ७ टक्क्याने वाढलेला आहे. अर्थव्यस्थेची वाढ होत असतांना त्या व्यवस्थेमधील समाज, निसर्ग आणि विकास याचा मेळ घालणे अत्यंत आवश्यक आहे. पर्यावरणीय समतोल राखणे गरजेचे आहे. तसेच देशातील रस्ते, पाणी, वीज, आरोग्य सेवा, सुरक्षित वाहतूक अशा प्रकारच्या सुविधा उपलब्ध करून दिल्यास भारतातील पर्यटकांना फायदा होईल आणि पर्यटनातून देशाला विकासाची योग्य दिशा मिळू शकते.

पर्यटनाची संकल्पना :

पर्यटनाची संकल्पना ही मानवाच्या मुळ वास्तवापासून विशिष्ट काळासाठी दुसऱ्या स्थानावर जाउन राहणे, तेव्हा या प्रवासाच्या क्रियेला पर्यटन असे म्हटले जातात. पर्यटनाच्या क्रियेत एका ठिकाणावरून दुसऱ्या ठिकाणी जाणे अशा दोन घटकांचा अंतर्भाव केला जातो. आनंद देणारी कृती म्हणजे पर्यटन. ज्वनत या इंग्रजी शब्दाला मराठीत पर्यटन असे म्हटले जाते. परंतु ज्वनतहाज्वतबी या हिब्रु शब्दापासून तयार झालेला आहे.अर्थात अभ्यास करणे,

Self Attested

ज्ञानार्जन करणे आणि शोध घेणे उदाहरणार्थ आपण ज्या ठिकाणी जाणार त्या ठिकाणाविषयी माहिती घेणे. लॅटीन भाषेतील ज्वतदने चा अर्थ सर्कल म्हणजे वर्तुळ असा आहे.म्हणजेच ज्वनत पासून ज्वनतपेडअर्थात पर्यटन असे म्हटले जाते. जागतिक शब्दकोशानुसार पर्यटन हा शब्द सर्वप्रथम १९७६ मध्ये वापरण्यात आला. एखादा व्यक्ती जर प्रवास करीत असेल त्यासाठी पर्यटन हा शब्द उपयोगात आणला जातो.

जागतिक पर्यटक संघटनेने पर्यटनाची व्याख्या करतांना स्पष्ट केले की, 'अल्पकाळासाठी अचानकपणे एखाद्या व्यक्तीचा विशिष्ट ठिकाणी २४ तासापेक्षा जास्त काळ वास्तव्य असेल आणि त्यांच्या प्रवासाचा उद्देश आनंद घेणे, आरोग्य जोपासणे, अभ्यास करणे, धार्मिक कार्य, खेळात सहभाग यासाठी असेल किंवास्वकियांना भेटणे या उददेशाची पूर्ती किंवा समारंभ परिषद यात भाग घेण्यासाठी प्रवास करणारा होय'.

[World Tourist Organization (WTO). 'Travel to and stay in places outside their usual environment for more than twenty four (24) hours and not more than on consecutive year for leisure, business and other purposes not related to the exercise of an activity remunerated from within the place visited.']

जेस ऑरिलागा या तंज्ञाच्या मते मोटारीने, सायकलवरून फिरणे, गिर्यारोहण करणे, खेळ इत्यादी कारणास्तव भ्रमंती म्हणजेच पर्यटन होय. १९१० मध्ये ऑस्ट्रेलियन शास्त्रज्ञ हर्मल यांनी पर्यटनाची व्याख्या केली आहे, ''त्यांचा मते परदेशी व्यक्तीचे एखाद्या देशात परदेशात व शहरात वास्तव्य, आगमन आणि तेथून गमन म्हणजे पर्यटन होय.'' १९४२ मध्ये स्विस शास्त्रज्ञ प्रा. हॅझीकर व फ्रॅंक यांनी पर्यटनाची व्याख्या अधिक अर्थपूर्ण व व्यापक केली आहे. त्यांच्या मते, ''कायम स्वरूपाची वस्ती न करण्याच्या हेतूने व उत्पादनाशी संबंधित नसलेली अपरिचित व्यक्तींच्या भ्रमंतीतून प्रस्थापित झालेल्या अपूर्व घटना व संबंध म्हणजेच पर्यटन होय.'' जेम्स किंग फिश यांच्या मते पर्यटन असे एक साधन आहे की, ''ज्याद्वारे मानवाच्या इच्छा, आवड आणि गरजा पूर्ण केल्या जातात.'' युनिव्हर्सल शब्दकोशानुसार पर्यटन म्हणजे, '' आनंद उपभोगण्यासाठी आणि ज्ञानार्जनासाठी प्रवास करणे होय.''

यावरून हे स्पष्ट होते की, 'सामान्यपणे पर्यटन म्हणजे विशिष्ट कालावधीत शिक्षण, व्यवसाय आणि महत्वाच्या कार्यासाठी प्रवासाचे आयोजन करून मूळ वास्तव्यापासून बाहेर जावून फिरून येण्याची किया होय. थोडक्यात विशिष्ट साध्य प्राप्त करण्यासाठी केलेला प्रवास म्हणजे पर्यटन असे संबोधल्या जाते.

Self Attested

भारताचा विकास :

प्रत्येक देशाच्या आर्थिक दृष्टीकोनातून विकासाकरिता पर्यटनाचे योगदान निश्चित करीत असतांना अनेक अडचणी आणि त्यासाठी मर्यादा देखील येतात. भारताच्या देशाच्या आर्थिक विकासाचा आढावा घेतांना निश्चितच पर्यटनामुळे देशाचे वार्षिक उत्पन्न आणि रोजगारामध्ये वृद्धी झाल्याचे आढळून येते. त्याचप्रमाणे वाहतुकीची व्यवस्था, राहण्याची व्यवस्था आणि खानपानाच्या सुविधा उपलब्ध करून दिल्यास व्यक्तीच्या उत्पन्नावर देखील वृद्धी होते. याबरोबरच पर्यटनाच्या विभागातील स्थानिक गाईड, छाया चित्रकार छाया चित्रणाच्या संबंधित वस्तू विकणे, कलाकूसारीच्या वस्तू विक्रेते, रूढी परंपरागत वस्त्र व अलंकार विक्री करणाऱ्या व्यक्तीच्या उत्पन्नात वृद्धी होते. त्याचबरोबर या भागातील लोकांना रोजगारांच्या संधी उपलब्ध केल्यामुळे सकारात्मक बदल आढळून येतो.

भारताचे क्षेत्रफळ ३२,८७,२६३ चौ.कि.मी. असून जगात ते सातव्या क्रमांकावर आहे तर लोकसंख्येच्या बाबतीत जगात दुसरा क्रमांक आहे. भारताला सात हजार पाचशे सतरा कि.मी. लांबीचा सागराचा किनारा लाभला असून काश्मिर ते कन्याकुमारीपर्यंत निसर्गाने सौंदर्यपूर्ण अशी प्रचंड प्रमाणात पर्यटन स्थळे अस्तित्वात आहेत. ऐतिहासिकदृष्टया वारसा असलेल्या किल्ला, धार्मिक स्थळे, अवाढव्य रम्य समुद्र किनारे, अभयारण्ये, राष्ट्रीय उद्याने, जंगले, हिमालय पर्वत रांगा, सांस्कृतिक विविधतेचे दर्शन आणि स्वादिष्ट भोजन अशा नाना प्रकारच्या गोष्टीमुळे परदेशी पर्यटक आकर्षिले जात आहे.

भारतात दरवर्षी येणाऱ्या परदेशी पर्यटकांचे प्रमाण वाढत आहे. यात सांस्कृतिक, ऐतिहासिक, यात्रा, साहस, शेती, निसर्ग, वैद्यकीय, शैक्षणिक, ग्रामीण, पर्यावरणीय समुद्रकाठचे 'पर्यटन' क्षेत्रात आढळून येतात. भारत सरकारच्या पर्यटन मंत्रालयाने वार्षिक अहवालात स्पष्ट केले की, सन २०१५ मध्ये भारतात परदेशीय ८.३ मिलियन पर्यटकांचे आगमन झाले होते. हे आगमन मागील वर्षाच्या तुलनेत ४.५ टक्क्याने अधिक आहे. २०१६ मध्ये ९.७ टक्के वार्षिक वृद्धी घडून आली आहे. सन २०१६ मध्ये आंतरराष्ट्रीय पर्यटनांपासून प्राप्तीमध्ये संयुक्त राज्य अमेरिकेला २०५.९ बिलियन सर्वाधिक वाटा राहिला आहे. जागतिक पर्यटक आगमनात भारताचा हिस्सा १.२ टक्के असून फ्रांसचा ६.७ टक्के आणि संयुक्त राज्य अमेरिकेचा ६.१ टक्के आहे. आंतरराष्ट्रीय पर्यटन प्राप्तीच्या दृष्टीने भारताचा जो १.८२ टक्केचा आहे. परंतु तो अमेरिकेचा १६.८८ टक्के पेक्षा फारच अल्प आहे. २०१६ मध्ये तुर्की २.५ टक्के, थायलंड २.६ टक्के, मेक्सिको २.८ टक्के यासारख्या देशांचा भारतापेक्षा जास्त वाटा असल्याचे आढळून आले आहे.

Self Attested

भारतीय सकल उत्पादन वाढविण्यासाठी पर्यटनाचे योगदान महत्वाचे आहे. २०१६ मध्ये ८.८० मिलियन पर्यटकांचे आगमन झाल्यामुळे ९.७ टक्के वाढ घडून आली आहे. २०१५ मध्ये विदेशी पर्यटकांचे आगमन ७.६८ टक्के मिलियन असून ४.५ टक्के होती. यामुळे एकूण रोजगारी मध्ये पर्यटकांचे योगदान १२.४ टक्के झाले आहे. स्थानिकांना अनेक रोजगार उपलब्ध झाले आहे. पर्यटन क्षेत्रामुळे भारतातील गरीबीचे प्रमाण कमी होत आहे. म्हणूनच बाराव्या पंचवार्षिक योजनेमध्ये पर्यटनाला महत्व दिले आहे. पर्यटनाचा फायदा फक्त विशिष्ट घटकांना होणार असे नाही तर भारतातील सर्व वर्गातील लोकांसाठी फायदेशिर ठरु शकतो. आपल्या देशात गरीबीचे प्रमाण जास्त असून त्याकरिता पर्यटनाचा गरीब आणि उपेक्षित वर्गांना फायदा होईल. जसे बाराव्या पंचवार्षिक योजनेमध्ये गरिबांना फायदेशिर पर्यटन विकासाच्या उद्देशाने निश्चित केले आहे. हे ध्येय साध्य करण्यासाठी पर्यटन हे एक महत्वपूर्ण साधन आहे. त्याकरिता विशिष्ट प्रकारचे शिक्षण, प्रशिक्षण देउन कुशल आणि अकुशल लोकांचा सहभाग केल्यास देशाच्या सकल उत्पादनात वाढ होईल. भारतातील प्राचीन काळातील तक्षशिला आणि नालंदा विद्यापिठासारखे अत्यंत महत्वपूर्ण सर्वांगिण विकासासाठी फायदेशिर होते. त्याचा पुन:निर्माण करून विशिष्ट प्रकारचे शैक्षणिक पर्यटन केंद्र म्हणून तयार केल्यास मदतच होईल. भारत हा कृषीप्रधान देश असून त्यासाठी परदेशी आणि शहरातील वास्तव्य करणाऱ्या पर्यटकांना ग्रामीण पर्यटक म्हणून आकर्षण आहे. त्याकरिता आधुनिक पध्दतीने त्याला विकसित केल्यास मदत होउ शकते.

निष्कर्ष :

भारताच्या विकासाचा आढावा घेतांना पर्यटनाच्या माध्यमातून परिवर्तन झाल्याचे लक्षात येते. भारताच्या सकल उत्पादनाचा दर ९ ते १० टक्के असतांना अर्थव्यवस्थेच्या दृष्टीने वाढलेली आहे. परंतु जोपर्यंत समाज आणि निसर्गाचे संतुलन टिकवून ठेवले जाणार नाही तोपर्यंत विकास साध्य होणार नाही. त्याचप्रमाणे शासन, प्रशासन, स्वयंसेवी संस्था, स्थानिक नागरिक आणि समुदायाचा सहभाग होणे गरजेचे आहे. पर्यटकांसाठी अद्यावत असणाऱ्या सुविधा जसे दळणवळण, पाणी, स्वच्छतागृह, आरोग्य सेवा, वीज, सौर उर्जा, सुरक्षितता उपलब्ध करून सामंजस्य निर्माण करणे. शैक्षणिक, ग्रामीण चित्रपट, वैद्यकीय, बाजारपेठ त्यामुळे वास्तूकला, शिल्पकला, चित्रकला, हस्तकला, संगीतकला यांना वाव देणे. अशाप्रकारे विकास साध्य करता येवू शकतो.

१. स्थानिक लोकांना सहभागी करून प्रशिक्षित गाईड्स उपलब्ध करून देणे.
२. पर्यटकांसाठी विशिष्ट प्रकारच्या मुलभूत सुविधा उपलब्ध करून देणे. त्याविषयी ऐतिहासिक, भौगोलिक माहिती प्रदान करणे.

Self Attested

३. भारत पर्यटन विकास निगमने सुचविलेल्या निकषांचे पालन करणे.

४. आरोग्याविषयी योग्य सोयी सुविधा आणि मलनिस्सारण व्यवस्था असणे आवश्यक आहे.

५. पर्यावरणाचे संतुलन टिकुन हया दृष्टीकोनातून शाश्वत पर्यटनाचा विकास व्हायला पाहिजे.

संदर्भ :

१. भारत पर्यटन आंकडे, २०१५, २०१६, २०१७

२. पर्यटन समाचार पत्र ;२०१६, २०१७ :भारत सरकार, पर्यटन मंत्रालय,

३. पर्यटन मंत्रालय ;२०१५–१६, २०१६–१७ :वार्षिक अहवाल भारत सरकार,

४. आगलावे,प्रदीप, ;२००९ :भारतीय समाज : प्रश्न आणि समस्या, श्री साईनाथ प्रकाशन, नागपूर, जुलै–, पृ. १९५

५. खडसेभा. वि.,;२००४ : भारतीय समाज आणि सामाजिक समस्या, हिमालय पब्लिशिंग हाउस, मुंबई, पृ. १५५.

६. दैनिक लोकसत्ता ;२०१५ :— ऑगस्ट २१,

७. योजना, मे ;२०१५ :, पृ. ४४

८. महाराष्ट्र टाईम्स,;२०१७ : दि. १७ फेब्रुवारी

वेब संदर्भ

1- http://www.tourism of india. com

2- http://www.incredibleindia.org

3- http://www.tourism.gov.in

4- http://www.india.nic.in/giriindia

5- http://www.shodhganga.inflibnet.ac.in

6- http://www.India Tourism Statistics Govt.India

❖❖❖❖

Self Attested

भारताच्या विकासासाठी 'पर्यटन' एक साधन

विनोद एस शेंडे,
समाजशास्त्र विभाग प्रमुख,
एच.बी. टी. आर्टस् अँड कॉमर्स कॉलेज, नागपूर

प्रस्तावना :

पर्यटन हे एक भारताला विकसित करण्यासाठी अत्यंत महत्वाचे साधन आहे. अलिकडच्या काळात या क्षेत्राला एक सर्वात मोठा सेवा उद्योग म्हणून म्हटले जाते. निसर्गाच्या सानिध्यात आनंदाचे क्षण घालविण्यासाठी नवनवीन कला, संस्कृतीविषयी जाणून घेण्याची मुलभूत प्रवृत्ती पर्यटनाचा मुळ आधार आहे. पर्यटनाचे महत्व आणि लोकप्रियता लक्षात घेता संयुक्त राष्ट्र संघाने २७ सप्टेंबर १९८० साली हा 'जागतिक पर्यटन दिवस' म्हणून जाहीर करण्यात आलेला आहे. विश्वस्तर हे सामाजिक, सांस्कृतिक, राजकीय आणि आर्थिक मुल्याच्या आंतरराष्ट्रीय समुदायात जाणीव व जागरूकता वाढविण्याच्या उद्देशाने महत्वाची भूमिका पार पाडत आहे. पर्यटनाच्या दृष्टीकोनातून भारतामध्ये परिस्थिती अत्यंत अनुकूल असली तरी मुलभूत सुविधा आणि सुरक्षा असणे आवश्यक आहे.भारतासाठी पर्यटन उद्योग फक्त सामाजिक आणि आर्थिक फायदा देणारा नसून राष्ट्रीय एकात्मता आणि आंतरराष्ट्रीय सामंज्यसता जुळवून सर्वांगिण विकसाच्या कल्पना वास्तवात आणणारा उद्योग आहे. पर्यटनामुळे भारतात विकासाच्या अनेक संधी उपलब्ध झालेल्या आहेत. भारतामध्ये विदेशी पर्यटकांचे आगमन जास्त प्रमाणात होत असतांना आपल्या वार्षिक वृद्धीचा दर ९. ७ टक्क्याने वाढलेला आहे. अर्थव्यस्थेची वाढ होत असतांना त्या व्यवस्थेमधील समाज, निसर्ग आणि विकास याचा मेळ घालणे अत्यंत आवश्यक आहे. पर्यावरणीय समतोल राखणे गरजेचे आहे. तसेच देशातील रस्ते, पाणी, वीज, आरोग्य सेवा, सुरक्षित वाहतूक अशा प्रकारच्या सुविधा उपलब्ध करून दिल्यास भारतातील पर्यटकांना फायदा होईल आणि पर्यटनातून देशाला विकासाची योग्य दिशा मिळू शकते.

पर्यटनाची संकल्पना :

पर्यटनाची संकल्पना ही मानवाच्या मुळ वास्तवापासून विशिष्ट काळासाठी दुसऱ्या स्थानावर जाउन राहणे, तेव्हा या प्रवासाच्या क्रियेला पर्यटन असे म्हटले जातात. पर्यटनाच्या क्रियेत एका ठिकाणावरून दुसऱ्या ठिकाणी जाणे अशा दोन घटकांचा अंतर्भाव केला जातो. आनंद देणारी कृती म्हणजे पर्यटन. ज्वनत या इंग्रजी शब्दाला मराठीत पर्यटन असे म्हटले जाते. परंतु ज्वनतहाज्वतबी या हिब्रु शब्दापासून तयार झालेला आहे.अर्थात अभ्यास करणे,

ज्ञानार्जन करणे आणि शोध घेणे उदाहरणार्थ आपण ज्या ठिकाणी जाणार त्या ठिकाणाविषयी माहिती घेणे. लॅटीन भाषेतील ज्वतदने चा अर्थ सर्कल म्हणजे वर्तुळ असा आहे.म्हणजेच ज्वनत पासून ज्वनतपेडअर्थात पर्यटन असे म्हटले जाते. जागतिक शब्दकोशानुसार पर्यटन हा शब्द सर्वप्रथम १९७६ मध्ये वापरण्यात आला. एखादा व्यक्ती जर प्रवास करीत असेल त्यासाठी पर्यटन हा शब्द उपयोगात आणला जातो.

जागतिक पर्यटक संघटनेने पर्यटनाची व्याख्या करतांना स्पष्ट केले की, 'अल्पकाळासाठी अचानकपणे एखाद्या व्यक्तीचा विशिष्ट ठिकाणी २४ तासापेक्षा जास्त काळ वास्तव्य असेल आणि त्यांच्या प्रवासाचा उद्देश आनंद घेणे, आरोग्य जोपासणे, अभ्यास करणे, धार्मिक कार्य, खेळात सहभाग यासाठी असेल किंवास्वकियांना भेटणे या उददेशाची पूर्ती किंवा समारंभ परिषद यात भाग घेण्यासाठी प्रवास करणारा होय'.

[World Tourist Organization (WTO), ' Travel to and stay in places outside their usual environment for more than twenty four (24) hours and not more than on consecutive year for leisure, business and other purposes not related to the exercise of an activity remunerated from within the place visited.']

जेस ॲरिलागा या तंज्ञाच्या मते मोटारीने, सायकलवरून फिरणे, गिर्यारोहण करणे, खेळ इत्यादी कारणास्तव भ्रमंती म्हणजेच पर्यटन होय. १९१० मध्ये ऑस्ट्रेलियन शास्त्रज्ञ हर्मल यांनी पर्यटनाची व्याख्या केली आहे, ''त्यांचा मते परदेशी व्यक्तीचे एखाद्या देशात परदेशात व शहरात वास्तव्य, आगमन आणि तेथून गमन म्हणजे पर्यटन होय.'' १९४२ मध्ये स्विस शास्त्रज्ञ प्रा. हॅझीकर व फ्रॅक यांनी पर्यटनाची व्याख्या अधिक अर्थपूर्ण व व्यापक केली आहे. त्यांच्या मते, ''कायम स्वरूपाची वस्ती न करण्याच्या हेतूने व उत्पादनाशी संबंधित नसलेली अपरिचित व्यक्तींच्या भ्रमंतीतून प्रस्थापित झालेल्या अपूर्व घटना व संबंध म्हणजेच पर्यटन होय.'' जेम्स किंग फिश यांच्या मते पर्यटन असे एक साधन आहे की, ''ज्याद्वारे मानवाच्या इच्छा, आवड आणि गरजा पूर्ण केल्या जातात.'' युनिव्हर्सल शब्दकोशानुसार पर्यटन म्हणजे, '' आनंद उपभोगण्यासाठी आणि ज्ञानार्जनासाठी प्रवास करणे होय.''

यावरून हे स्पष्ट होते की, 'सामान्यपणे पर्यटन म्हणजे विशिष्ट कालावधीत शिक्षण, व्यवसाय आणि महत्वाच्या कार्यासाठी प्रवासाचे आयोजन करून मूळ वास्तव्यापासून बाहेर जावून फिरून येण्याची क्रिया होय. थोडक्यात विशिष्ट साध्य प्राप्त करण्यासाठी केलेला प्रवास म्हणजे पर्यटन असे संबोधल्या जाते.

भारताचा विकास :

प्रत्येक देशाच्या आर्थिक दृष्टीकोनातून विकासाकरिता पर्यटनाचे योगदान निश्चित करीत असतांना अनेक अडचणी आणि त्यासाठी मर्यादा देखील येतात. भारताच्या देशाच्या आर्थिक विकासाचा आढावा घेतांना निश्चितच पर्यटनामुळे देशाचे वार्षिक उत्पन्न आणि रोजगारामध्ये वृद्धी झाल्याचे आढळून येते. त्याचप्रमाणे वाहतुकीची व्यवस्था, राहण्याची व्यवस्था आणि खानपानाच्या सुविधा उपलब्ध करून दिल्यास व्यक्तीच्या उत्पन्नावर देखील वृद्धी होते. याबरोबरच पर्यटनाच्या विभागातील स्थानिक गाईड, छाया चित्रकार छाया चित्रणाच्या संबंधित वस्तू विकणे, कलाकूसारीच्या वस्तू विक्रेते, रूढी परंपरागत वस्त्र व अलंकार विक्री करणाऱ्या व्यक्तीच्या उत्पन्नात वृद्धी होते. त्याचबरोबर या भागातील लोकांना रोजगारांच्या संधी उपलब्ध केल्यामुळे सकारात्मक बदल आढळून येतो.

भारताचे क्षेत्रफळ ३२,८७,२६३ चौ.कि.मी. असून जगात ते सातव्या क्रमांकावर आहे तर लोकसंख्येच्या बाबतीत जगात दुसरा क्रमांक आहे. भारताला सात हजार पाचशे सतरा कि.मी. लांबीचा सागराचा किनारा लाभला असून काश्मिर ते कन्याकुमारीपर्यंत निसर्गाने सौंदर्यपूर्ण अशी प्रचंड प्रमाणात पर्यटन स्थळे अस्तित्वात आहेत. ऐतिहासिकदृष्टया वारसा असलेल्या किल्ला, धार्मिक स्थळे, अवाढव्य रम्य समुद्र किनारे, अभयारण्ये, राष्ट्रीय उद्याने, जंगले, हिमालय पर्वत रांगा, सांस्कृतिक विविधतेचे दर्शन आणि स्वादिष्ट भोजन अशा नाना प्रकारच्या गोष्टीमुळे परदेशी पर्यटक आकर्षिले जात आहे.

भारतात दरवर्षी येणाऱ्या परदेशी पर्यटकांचे प्रमाण वाढत आहे. यात सांस्कृतिक, ऐतिहासिक, यात्रा, साहस, शेती, निसर्ग, वैद्यकीय, शैक्षणिक, ग्रामीण, पर्यावरणीय समुद्रकाठचे 'पर्यटन' क्षेत्रात आढळून येतात. भारत सरकारच्या पर्यटन मंत्रालयाने वार्षिक अहवालात स्पष्ट केले की, सन २०१५ मध्ये भारतात परदेशीय ८.३ मिलियन पर्यटकांचे आगमन झाले होते. हे आगमन मागील वर्षाच्या तुलनेत ४.५ टक्क्याने अधिक आहे. २०१६ मध्ये ९.७ टक्के वार्षिक वृद्धी घडून आली आहे. सन २०१६ मध्ये आंतरराष्ट्रीय पर्यटनांपासून प्राप्तीमध्ये संयुक्त राज्य अमेरिकेला २०५.९ बिलियन सर्वाधिक वाटा राहिला आहे. जागतिक पर्यटक आगमनात भारताचा हिस्सा १.२ टक्के असून फ्रांसचा ६.७ टक्के आणि संयुक्त राज्य अमेरिकेचा ६.१ टक्के आहे. आंतरराष्ट्रीय पर्यटन प्राप्तीच्या दृष्टीने भारताचा जो १.८२ टक्केंचा आहे. परंतु तो अमेरिकेचा १६.८८ टक्के पेक्षा फारच अल्प आहे. २०१६ मध्ये तुर्की २.५ टक्के, थायलंड २.६ टक्के, मेक्सिको २.८ टक्के यासारख्या देशांचा भारतापेक्षा जास्त वाटा असल्याचे आढळून आले आहे.

भारतीय सकल उत्पादन वाढविण्यासाठी पर्यटनाचे योगदान महत्वाचे आहे. २०१६ मध्ये ८.८० मिलियन पर्यटकांचे आगमन झाल्यामुळे ९.७ टक्के वाढ घडून आली आहे. २०१५ मध्ये विदेशी पर्यटकांचे आगमन ७.६८ टक्के मिलियन असून ४.५ टक्के होते. यामुळे एकूण रोजगारी मध्ये पर्यटकांचे योगदान १२.४ टक्के झाले आहे. स्थानिकांना अनेक रोजगार उपलब्ध झाले आहे. पर्यटन क्षेत्रामुळे भारतातील गरीबीचे प्रमाण कमी होत आहे. म्हणूनच बाराव्या पंचवार्षिक योजनेमध्ये पर्यटनाला महत्व दिले आहे. पर्यटनाचा फायदा फक्त विशिष्ट घटकांना होणार असे नाही तर भारतातील सर्व वर्गातील लोकांसाठी फायदेशिर ठरु शकतो. आपल्या देशात गरीबीचे प्रमाण जास्त असून त्याकरिता पर्यटनाचा गरीब आणि उपेक्षित वर्गांना फायदा होईल. जसे बाराव्या पंचवार्षिक योजनेमध्ये गरिबांना फायदेशिर पर्यटन विकासाच्या उद्देशाने निश्चित केले आहे. हे ध्येय साध्य करण्यासाठी पर्यटन हे एक महत्वपूर्ण साधन आहे. त्याकरिता विशिष्ट प्रकारचे शिक्षण, प्रशिक्षण देउन कुशल आणि अकुशल लोकांचा सहभाग केल्यास देशाच्या सकल उत्पादनात वाढ होईल. भारतातील प्राचीन काळातील तक्षशिला आणि नालंदा विद्यापिठासारखे अत्यंत महत्वपूर्ण सर्वांगिण विकासासाठी फायदेशिर होते. त्याचा पुन:निर्माण करून विशिष्ट प्रकारचे शैक्षणिक पर्यटन केंद्र म्हणून तयार केल्यास मदतच होईल. भारत हा कृषीप्रधान देश असून त्यासाठी परदेशी आणि शहरातील वास्तव्य करणाऱ्या पर्यटकांना ग्रामीण पर्यटक म्हणून आकर्षण आहे. त्याकरिता आधुनिक पध्दतीने त्याला विकसित केल्यास मदत होउ शकते.

निष्कर्ष:

भारताच्या विकासाचा आढावा घेतांना पर्यटनाच्या माध्यमातून परिवर्तन झाल्याचे लक्षात येते. भारताच्या सकल उत्पादनाचा दर ९ ते १० टक्के असतांना अर्थव्यवस्थेच्या दृष्टीने वाढलेली आहे. परंतु जोपर्यंत समाज आणि निसर्गाचे संतुलन टिकवून ठेवले जाणार नाही तोपर्यंत विकास साध्य होणार नाही. त्याचप्रमाणे शासन, प्रशासन, स्वयंसेवी संस्था, स्थानिक नागरिक आणि समुदायाचा सहभाग होणे गरजेचे आहे. पर्यटकांसाठी अद्यावत असणाऱ्या सुविधा जसे दळणवळण, पाणी, स्वच्छतागृह, आरोग्य सेवा, वीज, सौर उर्जा, सुरक्षितता उपलब्ध करून सामंजस्य निर्माण करणे. शैक्षणिक, ग्रामीण चित्रपट, वैद्यकीय, बाजारपेठ त्यामुळे वास्तूकला, शिल्पकला, चित्रकला, हस्तकला, संगीतकला यांना वाव देणे. अशाप्रकारे विकास साध्य करता येवू शकतो.

१. स्थानिक लोकांना सहभागी करून प्रशिक्षित गाईड्स उपलब्ध करून देणे.
२. पर्यटकांसाठी विशिष्ट प्रकारच्या मुलभूत सुविधा उपलब्ध करून देणे. त्याविषयी ऐतिहासिक, भौगोलिक माहिती प्रदान करणे.

३. भारत पर्यटन विकास निगमने सुचविलेल्या निकषांचे पालन करणे.

४. आरोग्याविषयी योग्य सोयी सुविधा आणि मलनिस्सारण व्यवस्था असणे आवश्यक आहे.

५. पर्यावरणाचे संतुलन टिकुन हया दृष्टीकोनातून शाश्वत पर्यटनाचा विकास व्हायला पाहिजे.

संदर्भ :

१. भारत पर्यटन आंकडे, २०१५, २०१६, २०१७

२. पर्यटन समाचार पत्र ;२०१६, २०१७ :भारत सरकार, पर्यटन मंत्रालय,

३. पर्यटन मंत्रालय ;२०१५—१६, २०१६—१७ :वार्षिक अहवाल भारत सरकार,

४. आगलावे,प्रदीप, ;२००९ :भारतीय समाज : प्रश्न आणि समस्या, श्री साईनाथ प्रकाशन, नागपूर, जुलै—, पृ. १९५

५. खडसेभा. वि.,;२००४ : भारतीय समाज आणि सामाजिक समस्या, हिमालय पब्लिशिंग हाउस, मुंबई, पृ. १५५.

६. दैनिक लोकसत्ता ;२०१५ :— ऑगस्ट २१,

७. योजना, मे ;२०१५ :, पृ. ४४

८. महाराष्ट्र टाईम्स,;२०१७ : दि. १७ फेब्रुवारी

वेब संदर्भ

1- http://www.tourism of india. com

2- http://www.incredibleindia.org

3- http://www.tourism.gov.in

4- http://www.india.nic.in/giriindia

5- http://www.shodhganga.inflibnet.ac.in

6- http://www.India Tourism Statistics Govt.India

❖❖❖❖